

Οι δύο όχθες

(1939-1945)

Μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Α. ΖΑΟΥΣΗΣ

Οι δύο όχθες

(1939-1945)

Μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση

ΩΚΕΑΝΙΔΑ
ΑΘΗΝΑ 2015

1η δίτομη έκδοση: Νοέμβριος 1987
1η επίτομη έκδοση: Νοέμβριος 2015
Σχεδίαση χαρτών: Στέφανος Ζαούσης

© Εκδόσεις Ωκεανίδα ΑΕ
Δερβενίων 38, 106 81 Αθήνα, τηλ. 210.38.06.137
e-mail: info@oceanida.gr
www.oceanida.gr

Ηλεκτρονική στοιχειοθεσία-Σελιδοποίηση: Εκδόσεις «Ωκεανίδα»

ISBN 978-960-410-766-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του συγγραφέα	15
Πρόλογος του προέδρου της Ε.Μ.Ε.ΙΣ., ναυάρχου Αθανασίου Γ. Σπανίδη . . .	17
Ο τίτλος του βιβλίου	21
Μερικά στοιχεία επεξηγηματικά για το βιβλίο	22
Ευχαριστήρια	24

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:

1940-1941

Οι τρεις εποποιίες: Αλβανικό – Οχυρά – Κρήτη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Τα προηγηθέντα του Ελληνοϊταλικού Πολέμου

I

Αύγουστος 1939. Το πράσινο φως από την Κόκκινη Πλατεία!	33
---	----

II

Σεπτέμβριος 1939. Και η «Πολωνέζα» του Σοπέν ακούστηκε για τελευταία φορά...	36
--	----

III

Ο αντίκτυπος στην Ελλάδα. Στην Αθήνα, στους τόπους εξορίας και στην... Ακροναυπλία	39
--	----

IV

Ένα μικρό «φλας μπακ» στο Πάσχα του 1939... Ο Μουσολίνι καταλαμβάνει την Αλβανία	46
--	----

V

Επάνοδος στον Σεπτέμβριο του 1939. Εναλλαγές ευφορίας και αγωνίας μέχρι τις 28 Οκτωβρίου του 1940. Το μεγάλο αμφιλεγόμενο: Είχαμε παρασκευαστεί για τον πόλεμο;	49
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος

I

1919. Σιένα, η πόλη κι ο πολιτικός εξόριστος. 1940. «Σιένα», η μεραρχία εισβολής... Η αντιπαράθεση των αντιπάλων, από το Ιόνιο μέχρι την Πίνδο	67
--	----

II

Η ημέρα του «ΟΧΙ»! Στην προκάλυψη των Αλβανικών. Στην Κηφισιά, στους δρόμους της Αθήνας και «Απανταχού της Ελλάδος...»	77
--	----

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

III

Η κινητοποίηση του Δαβίδ... Κι όχι μόνο με σφεντόνα! Αγωνία στην Ήπειρο... Ο εφιάλτης της Πίνδου... Πρώτες μέρες του πολέμου στην Αθήνα. Υπεραισιοδοξία ή άγνοια; 88

IV

Καλπάκι! Μια εποποιία, ίσως μεγαλύτερη από την Πίνδο... Η μεραρχία «Τζούλια» φτάνει σε απόσταση 6 ωρών από το Μέτσοβο! Το Πυροβολικό μας στο Καλπάκι και οι «ναπολεόντειες» πορείες τών προς Πίνδο ενισχύσεων ανατρέπουν την εισβολή. Οι γυναίκες της Πίνδου! 102

V

Δύο βδομάδες μετά την εισβολή, η Αθήνα ξαναμεθάει... Ιδεολογικά διλήμματα στα άκρα του πολιτικού φάσματος. Επιθετικός αναπροσανατολισμός του στρατηγείου. Η μέχρις ώρας βρετανική βοήθεια 111

VI

Από την άμυνα του πατριού εδάφους στη νικηφόρα αντεπίθεση. Η νίκη της Κορυτσάς δημιουργεί μερικά απρόοπτα πολιτικο-στρατιωτικά φαινόμενα 118

VII

Η χειμερινή εκστρατεία στα βουνά της Αλβανίας. Τρεις μήνες κρατάει ο Γολγοθάς του στρατού μας... Αυλώνας, το τρόπαιο που δεν πήραμε ποτέ! Ελληνο-βρετανικές διαπραγματεύσεις κι ο θάνατος του Μεταξά. Η χαραυγή της γερμανικής απειλής... 133

VIII

Τεπελένι... Το τελευταίο σκίρτημα του στρατού μας. Εκατόμβη στο Σέντελι... Άκομψη επανεμφάνιση των Βρετανών στην Αθήνα. Μ' επικεφαλής τον... κομψότατο Ήντεν. Καρατομήσεις ηγητόρων στο μέτωπο, την ώρα που οι Γερμανοί διαβαίνουν τον Δούναβη! Μάρτιος του '41. Primavera a noi! Μουσολίνι, ο τελευταίος Ιταλός αρχιστράτηγος που ηττήθηκε από τους Έλληνες. Post mortem του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 151

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η γερμανική εισβολή στην Ελλάδα

I

Τα προηγηθέντα. Στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στο Βερολίνο παρασκηνιακές ενέργειες άνευ αποτελέσματος. Συνεχείς μεταλλάξεις στις στρατιωτικές αποφάσεις. Στο Βελιγράδι, ένα «θρίλερ» με άμεσες επιπτώσεις στην Ελλάδα 173

II

Λίγες ώρες πριν ξεσπάσει στα ελληνο-βουλγαρικά η γερμανική λαίλαπα... Η εκδίκηση του Χίτλερ! Το γερμανικό «μπλιτς» στο Βελιγράδι 185

III

Η εποποιία των οχυρών 190

IV

Η «γραμμή Μεταξά» παρακάμπτεται από τη Σερβία... Η θωρακισμένη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

γερμανική σφήνα φτάνει στη Θεσσαλονίκη! Η τραγωδία του στρατού της Αλβανίας. Εμπλέκονται και οι Βρετανοί στη μάχη της Ελλάδας 206

V

Η κατάρρευση! Ουίνστον Τσώρτσιλ: κρυφές ελπίδες για «νέες Θερμοπύλες» κι εγκώμια για έναν νεκρό πατριώτη: Τον πρωθυπουργό Κοριζή. Ο Τσολάκογλου συνθηκολογεί! 228

VI

Αντί για «νέες Θερμοπύλες» μια ακόμα «Δουνκέρκη». Βασιλιάς και κυβέρνηση καταφεύγουν στην Κρήτη. Επίλογος... Ο αγκυλωτός σταυρός υψώνεται στην Ακρόπολη! 254

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ:

Η γερμανική αεραπόβαση στην Κρήτη
ή «*Η ιστορία μιας χαμένης ευκαιρίας...*»
Ian Stewart

I

Η αμυντική προπαρασκευή. Γεγονότα και ευθύνες 263

II

Λίγο πριν πέσει ο κεραυνός... Ένας παράξενος στρατός «λαμβάνει θέσεις μάχης» μέσα σε μυρωδιές από δυόσμο, φασκόμηλο και θρούμπα! Και στην κατεχόμενη χώρα, η «χρυσή νεολαία» του Χίτλερ στεριώνει τις επιγονατίδες του αλεξιπτωτιστή! 267

III

Μάλεμε: Η αρχή της γιγαντομαχίας 280

IV

Από φλόγες η Κρήτη ζωσμένη... Αεραποβάσεις σ' όλο το νησί. Ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός φεύγουν. Τη δεύτερη νύχτα της εισβολής η από θάλασσης απόπειρα των Γερμανών πνίγεται, πριν φτάσουν στις ακτές. Αλλά η μάχη έχει κριθεί από την πρώτη νύχτα στην ξηρά... Στο Μάλεμε! . . . 287

V

Η τρίτη εποποιία του πολέμου της Ελλάδας λήγει με μία ακόμα «Δουνκέρκη». Ένα σύντομο, ηρωικό αλλά και οδυνηρό χρονικό της χαμένης ευκαιρίας 302

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ (I):

1941-1944

Κατοχή – Εθνική Αντίσταση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ:

Ο πρώτος χρόνος (Ένας αδούλωτος λαός επιβιώνει)

I

Η μεγάλη νύχτα αρχίζει. Σχηματίζεται η πρώτη κατοχική κυβέρνηση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εκδηλώσεις υπέρ των Άγγλων προκαλούν την οργή των Γερμανών. Προσπάθειες του ΚΚΕ για την ανασυγκρότησή του 315

II

Τα πρώτα σκιρτήματα της Ρωμιοσύνης. Αθήνα. Τριάντα τρεις μέρες μετά την ύψωση του αγκυλωτού σταυρού στην Ακρόπολη, η καταβίβασή του! Μια άγνωστη σελίδα... Ο τραγικός συνταγματάρχης Ψαρρός κηρύσσει την αντίσταση στη Μακεδονία. Μικρές σπίθες παντού... Με μόνο κίνητρο έναν φλογερό πατριωτισμό 325

III

Σεπτέμβριος του '41. Το μεγάλο ορόσημο. Ίδρυση του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ. Την ίδια εποχή οι αιώνιοι Βούλγαροι αρχίζουν τις σφαγές. Ενώ στην υπόλοιπη Ελλάδα, αφανείς και ανοργάνωτοι ήρωες φυλακίζονται κι εκτελούνται. Και μένουν ξεχασμένοι... μέχρι σήμερα. Πριν ενσκήψει ο εξ' ασιτίας θάνατος, ένα ομαδικό ξέσπασμα του λαού της Αθήνας: 28 Οκτωβρίου του 1941! 329

IV

Χειμώνας '41-'42. Ο φοβερός λιμός. Κι ολίγη πολιτικολογία, ενώ στους δρόμους της Αθήνας κυκλοφορούν ανθρώπινοι σκελετοί... 343

V

Καταχείμενο ιδρύεται ο ΕΛΑΣ! Πρώτα στα χαρτιά. Αλλά και άλλοι Έλληνες οργανώνονται, πριν καλοσυνέψει... Οι πρώτες μικρές αντιστασιακές οργανώσεις, οι λησμονημένες... Κι ένα σημαντικό ερώτημα. Τι έκαναν οι Έλληνες αξιωματικοί την εποχή εκείνη; Μία δράση «κινηματογραφική». Αυτών που αποκλήθηκαν πράκτορες των Άγγλων, κι ωστόσο οι πιο πολλοί ήταν απλοί Έλληνες πατριώτες 350

VI

Λίγο πριν κλείσει ο πρώτος χρόνος κατοχής. Στ' ανώτερα κλιμάκια των αξιωματικών προσπάθειες συντονισμού. Η πρώτη σοβαρή κίνηση στη «μη-εαμική» πολιτική σκακιέρα. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος διαφεύγει στη Μέση Ανατολή! Στα κατώτερα κλιμάκια των αξιωματικών, τραγικές εκτελέσεις... Μαζί με άλλους ανώνυμους ήρωες 369

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Ο δεύτερος χρόνος (Ενθουσιασμοί κι ελπίδες)

I

Μια άνοιξη ελπιδοφόρα κι ένα καυτό καλοκαίρι... Αρχίζει ο ένοπλος αγώνας των βουνών! Άρης Βελουχιώτης, Ναπολέων Ζέρβας και οι προπομποί του Ψαρρού. Μυστική αποστολή «ΜΙΔΑΣ 614». Γιάννης Τσιγάντες, ένας ήρωας τραγικός... 381

II

Φθινόπωρο του 1942. Πριν σεισθούν τα θεμέλια του Γοργοπόταμου, μια τρομερή έκρηξη συγκλονίζει το κέντρο της Αθήνας! Η ανατίναξη της ΕΣΠΟ ή η δόξα της ΠΕΑΝ στις 20 Σεπτεμβρίου του '42 402

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

III

Ο Γοργοπόταμος! 416

IV

«Ελαφροπόδαρος» και «Υπερσυμπίεση»! Δύο παράδοξες κωδικές ονομασίες για τις επιχειρήσεις που απέληξαν στη νίκη του Ελ Αλαμίν! Η μικρή Ελλάδα δίνει και αυτή το «παρών» στη μεγάλη συμμαχική νίκη. Με την πρώτη ταξιαρχία της του στρατού της Μέσης Ανατολής. Μια άγνωστη σελίδα που ανήκει και αυτή στην καθολική Αντίσταση του ελληνικού λαού 447

V

Επιπτώσεις από τον Γοργοπόταμο. Ανοίγει η όρεξη των Βρετανών για ένοπλο αγώνα. Εκκίνηση, συντριβή και μετάλλαξη του συνταγματάρχη Σαράφη στη Θεσσαλία. Από αιχμάλωτος, στρατιωτικός αρχηγός του ΕΛΑΣ! Στο μεταξύ τα «βουνά» δικάζονται από το ΚΚΕ... Ο Άρης κατηγορούμενος 453

VI

Μετά τη διάλυση του Σαράφη. Στα βουνά, αναδίπλωση της Βρετανικής Αποστολής. Αυστηρότητα προς τον ΕΛΑΣ και εξώθηση του Ζέρβα στο βασιλικό στρατόπεδο! Τα πρώτα σύννεφα στις Ένοπλες Δυνάμεις της Μέσης Ανατολής. Ο Κανελλόπουλος παραιτείται... Στην Αθήνα, απειλή πολιτικής επιστρατεύσεως. Ο λαός μάχεται και νικά... Και κάθε τόσο λίγα λουλούδια ρίχνονται στους τάφους των εκτελεσθέντων 470

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: Ο τρίτος χρόνος (Η χαραυγή των εμφυλίων)

I

Η ελληνική άνοιξη του 1943. Το κείμενο ερώτημα: Ποιος ήρξατο χειρών αδικιών στους εμφυλίους των βουνών; Πρώτη διάλυση του Ψαρρού. Ιωάννης Ράλλης, ο τελευταίος κατοχικός πρωθυπουργός 489

II

Το καυτό καλοκαίρι του '43. Η ανατίναξη της γέφυρας του Ασωπού. Μια επιχείρηση αμιγώς βρετανική. «ANIMALS» ή επιχείρηση «ΖΩΑ»! Μια λαμπρή αναλαμπή του αντάρτικου ανάμεσα σε εμφυλιοπολεμικές εκρήξεις. Δεύτερη επίθεση του ΕΛΑΣ εναντίον του 5/42. Νέες τρικυμίες στη Μέση Ανατολή. Γένεση των Ταγμάτων Ασφαλείας. Η αρχή μιας συμφοράς για τη χώρα. Η σατανική υπονόμηση και διάσπαση του ΕΔΕΣ Αθήνας 503

III

Περτούλι Θεσσαλίας. Σ' ένα τοπίο ειδυλλιακό μια ενοποίηση –προσωρινή– του αντάρτικου. Και μία παραλίγο διολίσθηση του ΕΛΑΣ σε επικίνδυνες βαλκανικές συμφωνίες... Οροπέδιο Νεράιδας. Από ένα μοναδικό στην Ευρώπη αεροδρόμιο, ξεκινάει μια αποστολή... που καταλήγει σε φιάσκο στο Κάιρο. Σεπτέμβριος του '43. Η Ιταλία συνθηκολογεί! Μια ελπιδοφόρα αλλά βραχεία αναλαμπή στο Αιγαίο. Ο «ΙΕΡΟΣ ΛΟΧΟΣ» του Τσιγάντε δίνει το «παρών». Στον κάμπο τον θεσσαλικό αγώνας δρόμου για τον οπλι-

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σμό μιας μεραρχίας ιταλικής. Ο ΕΛΑΣ αποκομίζει το τρόπαιο. Εν όψει του
μεγάλου εμφυλίου ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, ο Σιάντος «ουδετεροποιεί» το Σύνταγμα
Ψαρρού 525

IV

Ο «πρώτος γύρος» των εμφυλίων. Η τραγική σύγκρουση ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ
στα Τζουμέρκα 558

V

Οι «δύο γέφυρες». Μυρόφυλλο και Πλάκα. Η τελευταία προσπάθεια για να
γεφυρωθεί το σχίσμα... 574

VI

Μέσα στην κόλαση των εμφυλίων και στις θηριωδίες των Γερμανών, ένα
πολιτικό παρασκήνιο απολήγει σταδιακά στην ίδρυση της πρώτης «Κυ-
βέρνησης του Βουνού», της ΠΕΕΑ! 579

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ: Ο τελευταίος χρόνος της Κατοχής
(Το κρίσιμο τρίπτυχο: Λίβανος – Καζέρτα –
Παραμονές Απελευθερώσεως)

I

Πριν από τον Λίβανο. Οι επιπτώσεις από την ίδρυση της ΠΕΕΑ στη Μέση
Ανατολή. Τα τραγικά στασιαστικά κινήματα. Μέσα στην πλήρη διάλυση
εμφανίζεται ο μεσσίας! Γεώργιος Παπανδρέου. Η τελευταία εμφυλιοπο-
λεμική έκρηξη του ΕΛΑΣ. Διάλυση του 5/42 και δολοφονία του Ψαρρού.
Ήταν κάτι παραπάνω από έγκλημα, ήταν λάθος θανάσιμο 593

II

Παρά τους κέδρους του Λιβάνου... Ο θρίαμβος του Γεωργίου Παπανδρέου
ή, κατ' άλλους, η παγίδευση της Αριστεράς 620

III

Οι τελευταίοι πέντε μήνες πριν από την Απελευθέρωση. Εκατό μέρες πε-
ριμένει ο Παπανδρέου για να εισέλθει στην κυβέρνηση η Αριστερά. Όλοι
πιστεύουν ότι το ΚΚΕ πιάστηκε από την αποστολή Ποπώφ στα βουνά...
Αθήνα. Η ματωμένη Πρωτομαγιά του '44. Κάτω από τη μύτη του γερ-
μανικού θηρίου οι Έλληνες ακροβολίζονται προς την τελική μεταξύ τους
αναμέτρηση. Στα βουνά, η τελευταία κοινή επιχείρηση ανταρτών ΕΛΑΣ
και ΕΔΕΣ εναντίον των Γερμανών, η «Κιβωτός του Νώε»... Στη Μενίνα
της Ηπείρου μάχονται Αθηναίοι φοιτητές! Το κέντρο βάρους μετατίθεται
προσωρινά από το Κάιρο σ' ένα τυρρηνικό σπήλαιο! Η ελληνική κυβέρνη-
ση μεταφέρεται στη Νότιο Ιταλία, στην Κάβα ντέι Τιρένι. Η τελευταία
ελληνική προσφορά στον Συμμαχικό Αγώνα. Η ΙΙΙ Ορεινή Ταξιαρχία στο
Ρίμινι 632

IV

Μακεδονία... Ξεχασμένη από τους άλλους Έλληνες στην Κατοχή, και όμως
με ιστορία πολύ σημαντική 665

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

V

Πελοπόννησος, το ηφαίστειο... Παντού, η ίδια γεύση... Ο ΕΛΑΣ υπερισχύει και στις παραμονές της Απελευθερώσεως ξεχύνεται η εμφυλιοπολεμική λάβα. Σωτήρια άφιξη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου 678

VI

Το δεύτερο σκέλος του τριπτύχου πριν από την Απελευθέρωση: Στις 26 Σεπτεμβρίου του '44 υπογράφεται η Συμφωνία της Καζέρτας που επίσημα τουλάχιστον οριοθετεί και τη στρατιωτική, μετά την πολιτική, υποταγή του ΕΛΑΣ. Κλιμάκιο της κυβερνήσεως Παπανδρέου φτάνει στην κατεχόμενη χώρα 697

VII

Το τρίτο σκέλος. Το κέντρο βάρους μετατίθεται στην Αθήνα. Οι τελευταίες κρίσιμες μέρες πριν ηγήσουν οι καμπάνες της Απελευθερώσεως 705

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ (II):

1944-1945

Απελευθέρωση – Δεκέμβριος 1944 – Συμφωνία Βάρκιζας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ: Η απελευθέρωση της Αθήνας
(Αναίμακτη μέχρι τον Δεκέμβριο...)

I

Φρενίτις στην πρωτεύουσα! Φρενίτις εθνική, κομματική και τελετουργική. Η τελευταία τραγωδία. Η καταστροφή του Πειραιά. Ο «ελληνικός θρίαμβος» του Παπανδρέου. Άφιξη της κυβερνήσεως και ο λόγος του πρωθυπουργού στην Πλατεία Συντάγματος. Προσωρινή κατίσχυση απέναντι σ' ένα πλήθος που κραύγαζε «Λαοκρατία» 731

II

Σαράντα πέντε μέρες μέχρι τον Δεκέμβριο. Την ευφορία διαδέχεται η οικονομική δυσπραγία. Οι Γερμανοί εκκενώνουν και την υπόλοιπη Ελλάδα υπό την «πίεση» ανταρτών και Βρετανών. Μία πίεση περισσότερο συμβολική, πάντως αναιμική και ενίοτε ανύπαρκτη, βάσει τοπικών συμφωνιών! Η Ταξιαρχία Ρίμινι επιστρέφει στην Αθήνα. Στη Λαμία, από μία σύσκεψη, πολύ αμφιλεγόμενη, καπετάνιων του ΕΛΑΣ αναδίδεται μία πρώτη οσμή μαρτυρίας... Αλλά και ο Τσώρτσιλ σκληραίνει τη στάση του. Η αντίστροφη μέτρηση προς τα Δεκεμβριανά αρχίζει με το θέμα το «Στρατιωτικό». Τα πραγματικά αίτια των Δεκεμβριανών 746

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ: Ο Δεκέμβριος του 1944

I

Η αρχή της τραγωδίας. Το αμφιλεγόμενο συλλαλητήριο. Οι πρώτοι πυροβολισμοί! Πώς και πότε άρχισε πραγματικά η Μάχη της Αθήνας... Πώς και πότε επενέβησαν οι Βρετανοί 783

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

II

Η βρετανική αντεπίθεση. Τα πρώτα ρήγματα στον πολιορκητικό κλοιό του ΕΛΑΣ. Η κατάσταση στην υπόλοιπη χώρα. «Πύρρειος» νίκη του ΕΛΑΣ στην Ήπειρο. Και ένα παράδοξο status quo στη Θεσσαλονίκη. Το πιο απίστευτο γεγονός του 1944. Ο Τσώρτσιλ κάνει Χριστούγεννα στην Αθήνα! Νέοι πρωταγωνιστές επί σκηνής... Δαμασκηνός και Πλαστήρας 826

III

Η τελική επίθεση των Βρετανών. Τα προμηνύματα της ήττας του ΕΛΑΣ προκαλούν κλιμάκωση των ακροτήτων... Ποιοι ήταν οι υπεύθυνοι για τα εγκλήματα; Η ανακωχή! 852

IV

Τα προηγηθέντα της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Στην Αθήνα και στα Τρίκαλα 871

V

Βάρκιζα! Ο επίλογος της τραγωδίας 877

VI

Οι δύο όψεις του επιλόγου της τραγωδίας. Θριαμβευτική επιστροφή του Τσώρτσιλ στην Αθήνα. Δάκρυα πάνω στους σωρούς των όπλων του ΕΛΑΣ . . . 890

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 897

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 934

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ 943

Πρόλογος του συγγραφέα

ΟΙ *ANAMNHΣΕΙΣ ENOΣ ANTIHPΩA*, η πρώτη μου συγγραφή με θέμα εξωιατρικό, έγινε δεκτή με συμπάθεια. Η έκφραση συμπάθεια, εδώ, κατοπτρίζει ένα μέσον όρο από απροσδόκητα εγκώμια, χλιαρούς επαίνους και ελάχιστες, ευτυχώς, κακίες!

Εκείνο που με ξάφνιασε είναι το ότι πολλοί σοβαροί άνθρωποι, των γραμμάτων όπως λέμε, θεώρησαν το μικρό βιβλίο μου σαν κάποια συμβολή στην Ιστορία. Και εκεί «τσιμπησα». Και το 'βαλα βαθιά να δοκιμάσω την πένα μου και σε κάτι πιο σημαντικό από μια απογραφή προσωπικών αναμνήσεων. Άλλωστε, είχα κι άλλον έναν, πιο σοβαρό, λόγο να γράψω δεύτερο βιβλίο. Είχα τάξει την αφιέρωσή του στον δευτερότοκο γιο μου, τον Στέφανο, αφού ο μεγάλος μου γιος πήρε την αφιέρωση του πρώτου! Λίγο το έχετε αυτό;

Η ιστορία για την περίοδο 1939-1945 έχει γραφτεί από πλήθος δόκιμους καλάρους, δεξιούς και αριστερούς. Οι τελευταίοι φυσικά κυριαρχούν, τουλάχιστον αριθμητικά. Προσωπικά, δεν συμπαθώ τις ετικέτες «δεξιός»-«αριστερός» στο μέτρο που αφορούν τις ιδεολογικές ομάδες του τόπου μας. Τις θεωρώ μάλλον παραπλανητικές. Το πού θα με κατατάξουν οι αναγνώστες μου το αφήνω στην κρίση τους.

Το βιβλίο αυτό θα σταθεί κυρίως στα αμφιλεγόμενα γεγονότα της περιόδου 1939-1945. Δεν διεκδικεί τον τίτλο μιας πλήρους ιστορίας. Ξεκινάει από το 1939, γιατί η έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου άγγιξε αποφασιστικά την πορεία της χώρας μας προς τη δική της τραγωδία. Και τελειώνει με τη Συμφωνία της Βάρκιζας, το 1945. Ελπίζω να μην μπω ποτέ στον πειρασμό να καταπιαστώ και με τον εμφύλιο του 1946-1949. Δεν υπάρχει τίποτε πιο καταθλιπτικό από την περιγραφή εμφύλιων σπαραγμών της πατρίδας σου.

Το πρόβλημα, όπως το αντιμετώπισα στην έρευνά μου αυτή, δεν είναι μόνο η σχεδόν σταθερή έλλειψη αντικειμενικότητας και από τις δύο πλευρές, μ' ελάχιστες φωτεινές εξαιρέσεις. Δεν είναι μόνο ο φανατισμός και το πάθος που επιζεί μετά σαράντα χρόνια. Δεν είναι, τέλος, αυτή η αποσπασματική και κατ' επιλογή παράθεση ντοκουμέντων ώστε να εδραιωθεί μια μονόπλευρη επιχειρηματολογία. Είναι και το ότι δεξιόι και αριστεροί συγγραφείς δεν μπορούν ή δεν θέλουν να «στεγανοποιήσουν» τα συγκεκριμένα γεγονότα. Ν' αποδεχθούν, δηλαδή, ότι ο άλφα πολιτικός αντίπαλος της εποχής εκείνης έδειξε πατριωτική διαγωγή στο βήτα γεγονός.

Πέρα από τη «στεγανοποίηση» ή, αν θέλετε, απομόνωση των γεγονότων μέσα στο κλίμα της εποχής τους, επιχείρησα να εξιχνιάσω και την ανθρώπινη πλευρά των πρωταγωνιστών της δραματικής αυτής περιόδου. Γιατί βοηθάει πολύ στην κατανόηση των πράξεών τους. Για παράδειγμα: Το «ΟΧΙ» που είπε στον Ιταλό ο δικτάτορας Μεταξάς στις 28 Οκτωβρίου του '40 βεβαίως δεν του ανήκει προσωπικά. Ήταν η επιθυμία και η απάντηση ολόκληρου του ελληνικού λαού. Αλλά δεν μπορεί κανείς να του αμφισβητήσει το μεγάλο ανθρώπινο θάρρος του, όταν στα εβδομήντα του χρόνια τον ξύπνησαν στις τρεις το πρωί... Και άλλο ένα: Ο Άρης Βελουχιώτης ήταν γεννημένος πολέμαρχος. Στις μάχες με τον κατακτητή άναβε φωτιές στους συντρόφους του. Και η παλικαριά του έγινε θρύλος... Αλλά πώς ένιωθε όταν έδινε διαταγή να εκτελεστούν Έλληνες αντίπαλοί του ή ακόμα και δικοί του για μικρά παραπτώματα; Από πού πήγαζε η σκληρότητα αυτή;

Στην αφήγησή μου οι «παλιοί» θα παρατηρήσουν συχνά επεξηγήσεις, λεπτομερειακές, για γεγονότα που θεωρούνται πασίγνωστα. Ελπίζω να μου το συγχωρήσουν. Γιατί και αυτό το βιβλίο επιθυμώ διακαώς να το διαβάσουν οι νέοι. Η νέα γενιά που βλέπει αυτήν την εποχή σαν πολύ, μα πολύ μακρινή. Και δεν καταλαβαίνει τους καβγάδες μας!

Αν ο υπότιτλος του βιβλίου δικαιωθεί στο κείμενο που θ' ακολουθήσει, αν πραγματικά συμβάλει, έστω και λίγο, στην περίφημη εθνική συμφιλίωση, που όλοι την επικαλούνται και όλοι τη μάχονται, τότε θα νιώσω μεγάλη χαρά και ανακούφιση.

Αθήνα 1986

Πρόλογος του προέδρου της Ε.Μ.Ε.Ι.Σ., ναυάρχου Αθανασίου Γ. Σπανίδη

[Ο αντιναύαρχος Α. Γ. Σπανίδης τιμήθηκε με το χρυσούν Αριστείον Ανδρείας και προήχθη επ' ανδραγαθία κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι μεταξύ των δώδεκα αξιωματικών του Πολεμικού Ναυτικού, για τους οποίους ο τότε Αρχηγός του Στόλου αναφέρει: «... Ηγήτορες, οίτινες κριθέντες εις κρίσιμους περιστάσεις, κατώρθωσαν χάρις εις το θάρρος, την επιβολήν και την ικανότητά των να φέρωσι εις πέρας την ην είχαν αποστολήν συντελέσαντες διά του παραδείγματός των εις την ανάνηψιν των διστακτικών ...». Με πλούσια πολεμική, ειρηνική (ιδρυτής του Κέντρου «ΔΗΜΟ-ΚΡΙΤΟΣ») και συγγραφική δράση (αρθρογραφία στον Τύπο και συγγραφέας βιβλίων) θεωρείται σήμερα διακεκριμένη προσωπικότητα.]

ΤΙΣ ΜΕΡΕΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΩΝ ΤΟΥ 1986, ο συγγραφέας του βιβλίου αυτού μου έκανε ένα ανέλπιστο δώρο δίνοντάς μου το δακτυλογραφημένο χειρόγραφο, πριν σταλεί στο τυπογραφείο για την τελική εκτύπωση. Συγχρόνως μου ζήτησε να το προλογίσω και χωρίς να πολυσκεφθώ, όπως ίσως θα έπρεπε, το δέχτηκα.

Όταν όμως διεξήλθα και την τελευταία σελίδα της συγγραφής αυτής, συνειδητοποίησα το μέγεθος της ευθύνης που είχα αναλάβει. Διότι εκτός από την αξία της από πλευράς Ιστορίας, διαπίστωσα –από τον τρόπο με τον οποίο διανθίζονται τα διάφορα γεγονότα– και αξία λογοτεχνική, μία πλευρά με την οποία δεν είμαι οικείος. Τόλμησα όμως, για να τηρήσω την υπόσχεσή μου, να προχωρήσω στην προλόγηση και το κάνω αυτό, όχι με την ιδιότητα του κριτικού, αλλά του κοινού αναγνώστη. Και οι εντυπώσεις αυτές διατυπούμενες με ειλικρίνεια και απλότητα, θα βοηθήσουν, ελπίζω, το ευρύτερο κοινό προς το οποίο άλλωστε απευθύνεται και το βιβλίο, ώστε να προϊδεαστεί για τη φύση και το περιεχόμενό του.

Κατ' αρχάς εκείνο που διαπιστώνει κανείς είναι η εκπλήσσοσα άνεση με την οποία περιγράφονται τα ιστορικά γεγονότα, χωρίς τη συνήθη ξηρή παράθεση, αλλά με άμεση σύνδεση προς το κλίμα της εποχής καθώς και με τις καθαρά ανθρώπινες αντιδράσεις των πρωταγωνιστών τους. Το άλλο στοιχείο είναι η αντικειμενικότητα του συγγραφέα, στοιχείο που ενέχει αξία όχι μόνο διαφωτιστική, αλλά και διδακτική για όσους τουλάχιστον επιθυμούν να διδαχθούν κάτι από τη σωστή ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. Ο συγγραφέας, απαλλαγμένος από τυφλωτικά πάθη,

προκαταλήψεις και δισεκτικούς συναισθηματισμούς, παρ' όλο ότι ο ίδιος υπήρξε θύμα της μιας παρατάξεως, αναζητά με εντιμότητα και παρρησία την εξήγηση ή και τη δικαιολόγηση, κατά το δυνατόν, ακόμα και των πράξεων εκείνων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ανέντιμες, αντιπατριωτικές ή εκδηλώσεις απανθρωπιάς. Στην αναζήτησή του αυτή διερευνά και τον χαρακτήρα των Ελλήνων, οι οποίοι συχνά σε κρίσιμες περιστάσεις παρασύρονται στα άκρα και με το ίδιο πάθος που επιδεικνύουν για την υπεράσπιση της εν κινδύνω πατρίδος των, εμπλέκονται σε εμφυλιοπολεμικές αναμετρήσεις, χωρίς λογική και χωρίς οίκτο. Αυτές οι μεταλλάξεις στον χαρακτήρα των Ελλήνων αναδύονται έντονα και πειστικά από τις σελίδες του βιβλίου αυτού, το οποίο ιστορεί την περίοδο του Ελληνοϊταλικού Πολέμου 1940-1941, τη γερμανική εισβολή και την εχθρική κατοχή μέχρι και τη Συμφωνία της Βάρκιζας, στις αρχές του 1945.

Ο Αλέξανδρος Λ. Ζαούσης ήταν 17 ετών, τελειόφοιτος γυμνασίου, όταν άρχισε ο πόλεμος το 1940. Από το πατρικό του σπίτι, αρχικά στην οδό Χαριλάου Τρικούπη, στην Αθήνα, είχε παρακολουθήσει από μικρός τα πολιτικά συμβάντα της εποχής. Αργότερα, στον πόλεμο και στην Κατοχή τα ζει από το σπίτι του στην οδό Σόλωνος, κοντά στο Χημείο, ακολουθώντας και αυτός τις διαφοροποιήσεις της νεολαίας της εποχής και μετέχοντας σε οργανώσεις αντιστασιακές. Μαζί με τον μεγαλύτερο αδελφό του Ίωνα, καταφέρνουν από ένα σφραγισμένο ραδιόφωνο να πληροφορούνται τις πολεμικές εξελίξεις και μόνοι τους συντάσσουν και διανέμουν ένα δικό τους μυστικό δελτίο ειδήσεων. Ο συγγραφέας, χάρη στην αδελφή της μητέρας του, την Αθηνά Μεσολωρά, διευθύνουσα του Ερυθρού Σταυρού και πασίγνωστη για την πλούσια εθνική της δράση, βρίσκει εργασία στα γραφεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, για να μπορέσει να βοηθήσει την οικογένειά του. Το 1942 εντάσσεται στην εκτός ΕΑΜ αντιστασιακή οργάνωση ΙΕΡΗ ΤΑΞΙΑΡΧΙΑ, στην οποία θα υπηρετήσει επί μακρόν και μετά μία βραχεία θητεία στην οργάνωση ΡΑΝ του στρατηγού Βεντήρη, καταλήγει να γίνει μέλος του ΕΣΑΣ (Εθνικού Συνδέσμου Ανωτάτων Σχολών), που αντιπροσωπεύει ένα ευρύ φάσμα πολιτικών αποχρώσεων των φοιτητών. Το 1944, ο ΕΣΑΣ δημιουργεί ένα αντάρτικο φοιτητικό τμήμα, τον ΙΕΡΟ ΛΟΧΟ, που θα πολεμήσει τον κατακτητή μέσα από τις τάξεις των ανταρτών του ΕΔΕΣ, του στρατηγού Ζέρβα. Ο συγγραφέας, έχοντας εξαρχής στραμμένο το βλέμμα του προς τον αγώνα των βουνών, αποφασίζει να καταταγεί στον ΙΕΡΟ ΛΟΧΟ της Ηπείρου. Άλλωστε η συνωμοτική δράση μέσα στην πόλη είναι αντίθετη προς τον χαρακτήρα του και η φυσική του κλίση είναι προς τη ζωή στο ύπαιθρο. Το καλοκαίρι του 1944 οδεύει προς την Ήπειρο, μέσω Θεσσαλίας, αλλά καθ' οδόν αιχμαλωτίζεται από τον ΕΛΑΣ και παραδίδεται στην Πολιτοφυλακή του ΕΑΜ. Έπειτα από πολλές περιπλανήσεις φθάνει ως κρατούμενος στα Φουρνά της Ευρυτανίας, από όπου τελικά απολύεται χάρη στη Συμφωνία της Καζέρτας μεταξύ ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ. Τις περιπέτειές του αυτές περιγράφει στα πρωτόλεια της εξωιατρικής συγγραφικής παραγωγής του, στο βιβλίο *Αναμνήσεις ενός Αντιήρωα* (συνιστώ στους αναγνώστες του παρόντος να το αναζητήσουν), ένα βιβλίο

που προκάλεσε το ενδιαφέρον και εγκωμιαστικές κριτικές για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, για το συμφιλιατικό του πνεύμα, και δεύτερον, για τον συγκλονιστικό τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας αφηγείται τα της αιχμαλωσίας του και το κρυφομίλημα με τον θάνατο σε μια εποχή όπου δεν ήταν ασυνήθεις οι εκτελέσεις χωρίς την πολυτέλεια μιας δίκης.

Έτσι ο Αλέξανδρος Ζαούσης από τα πρώτα νεανικά του χρόνια «συναντάται» με την ιστορία της Αντίστασης στην απεχθέστερη και σκληρότερη μορφή της, την εμφυλιοπολεμική. Και όμως η εμπειρία του αυτή αντί να τον φανατίσει, όπως θα ήταν φυσικό, τον οδηγεί, αντίθετα, στην έρευνα του «γιατί;». Και η προσπάθειά του αυτή, στο ανά χείρας βιβλίο, να βρει κάποιες απαντήσεις στέφεται με μεγάλη επιτυχία. Ο τρόπος αφήγησης, η επίμονη αναζήτηση αγνώστων περιστατικών και πτυχών των γεγονότων, που συνθέτουν την ιστορία των ετών εκείνων, η διερεύνηση της προσδιοριστικής δυναμικής τους και της συνθέτου επιπτώσεώς των στην τύχη του τόπου, βοηθούν τον αναγνώστη στην εξαγωγή δικών του συμπερασμάτων και στην ανεύρεση της «αλήθειας». Μιας «αλήθειας» που τόσο έχει συσκοτιστεί από συγγραφές και μαρτυρίες με πολιτική σκοπιμότητα. Μιαν «αλήθεια» την οποία ο συγγραφέας ανασύρει, προς χάρη κυρίως των νεότερων γενεών, μέσα από αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις και σκόπιμες διαστρεβλώσεις. Των νεότερων γενεών, οι οποίες όπως γράφει στον πρόλογό του ο συγγραφέας, δεν καταλαβαίνουν τους «καβγάδες» μας αλλά ίσως τώρα μέσα από τις σελίδες του βιβλίου αυτού τους δικαιολογήσουν ή και τους αναθεματίσουν. Διότι οι διενέξεις αυτές άφησαν ανεπούλωτες πληγές στη μνήμη χιλιάδων οικογενειών αθώων θυμάτων, και αυτό είναι φυσικό, όπως η αποκατάσταση της νηνεμίας προσδιορίζεται από τη δύναμη της θύελλας που προηγήθηκε... Και πρέπει να ομολογήσουμε ότι η εχθρική κατοχή έβαλε σε μεγάλη δοκιμασία τη φυλή μας. Δοκιμασία που ανέδειξε τα προτερήματά της αλλά και τα εθνοφθόρα ελαττώματά της και της οποίας τις συνέπειες υφιστάμεθα μετά τόσα έτη ακόμα και σήμερα.

Η ύλη του βιβλίου κατατάσσεται χρονολογικά σε δύο μέρη. Το Α' Μέρος πραγματεύεται τις τρεις ελληνικές «Εποποιίες», το Αλβανικό, τα Οχυρά και την Κρήτη. Το Β' Μέρος την Κατοχή και την Εθνική Αντίσταση, στο οποίο περιλαμβάνονται και τα αποκληθέντα «Δεκεμβριανά», καθώς και η Συμφωνία της Βάρκιζας, ο επίλογος της κατοχικής τραγωδίας.

Ας σταθούμε όμως σε μερικά κεφάλαια του Α' Μέρους, αν και όλα παρουσιάζουν το δικό τους ιδιαίτερο ενδιαφέρον και κυρίως σε ό,τι αφορά τα «αμφιλεγόμενα» γεγονότα. Ένα απ' αυτά είναι το περίφημο «ΟΧΙ», αν δηλαδή το είπε ο Μεταξάς ή ο λαός, μια απλοποίηση που στην ουσία αποτελεί εφεύρημα διαφόρων προπαγανδιστών. Κατ' αρχάς το «ΟΧΙ» χρησιμοποιήθηκε σαν σύνθημα. Στην πράξη όμως δεν εκφράζει μια παρορμητική, της στιγμής, τοποθέτηση στο αίτημα των Ιταλών να εισέλθουν στα ελληνικά εδάφη, αλλά μια από μακρού ειλημμένη απόφαση, για την οποία απαιτήθηκε μεγάλη και μεθοδική πολεμική και διπλωματική προετοιμασία. Ήταν λοιπόν φυσικό την άρνηση να την προβάλλει πρώτη

η τότε ηγεσία. Το ότι συμφώνησε όλος ο λαός, αποδείχθηκε από τον ενθουσιασμό με τον οποίο κατετάγη και πολέμησε. Αν λοιπόν, έστω και εν γνώσει ότι όλη αυτή η ιστορία αποτελεί προπαγανδιστικό τέχνασμα, πρέπει να δοθεί μία απάντηση στο ερώτημα, ώστε να μην παρασύρονται πλέον οι αφελείς, τότε η απάντηση είναι ότι ηγεσία και λαός με μια φωνή βροντοφώνησαν το «ΟΧΙ» και στους δύο επίδοξους κατακτητές.

Μία άλλη «αμφιλεγόμενη» περίπτωση που αναλύεται στο Α΄ Μέρος του βιβλίου είναι το αν υπήρξε επαρκής προπαρασκευή για τον πόλεμο. Είναι σαφές ότι και στην περίπτωση αυτή απομονώνονται ορισμένα φαινόμενα για να υποστηριχθεί το αντίθετο και αγνοείται η συνολική προσπάθεια, η οποία κατέληξε στο να γραφτούν τουλάχιστον δύο εποποιίες, στην Αλβανία και στα Οχυρά. Η κοινή λογική και μόνο υπαγορεύει ότι η πολεμική κραυγή «ΑΕΡΑ» μπορεί να αποδεικνύει τον ενθουσιασμό των πολεμιστών, αλλά δεν αρκεί για να φέρει το νικηφόρο αποτέλεσμα στο πεδίο της μάχης, στη θάλασσα και στον αέρα, αν δεν συνοδεύεται και από όπλα και εφόδια και διοικητική ικανότητα, η οποία αρχίζει από ένα επιτελικό σχέδιο και φθάνει μέχρι την «κάλτσα» του μαχητού.

Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, ιδίως στη δεύτερη, ο συγγραφέας δίνει λεπτομερείς και εμπειριστατωμένες απαντήσεις, τεκμηριωμένες από πλήθος πηγών, απαντήσεις που θα πρέπει να θέσουν τέρμα στη θλιβερή εν προκειμένω προπαγάνδα.

Αλλά αν συνεχίσω με αυτόν τον ρυθμό, κινδυνεύω αντί προλόγου να παρασυρθώ στη συγγραφή ενός επιπλέον πονήματος, πράγμα που δεν βρίσκεται βεβαίως στις προθέσεις μου! Γι' αυτό θα αφήσω τον αναγνώστη για τα επόμενα κεφάλαια του Β΄ Μέρους στη συναρπαστική γραφίδα του συγγραφέα καθώς περιγράφει τις πατριωτικές εξάρσεις αλλά, φευ, και τις αθλιότητες της περιόδου της Κατοχής. Πρέπει κανείς να θαυμάσει το θάρρος του συγγραφέα να καταπιαστεί με το σύνολο ενός τέτοιου θέματος, όταν αναλογιστεί κανείς ότι ένας μεγάλος ιστοριογράφος της εποχής μας, ο Σπύρος Μελάς, παραιτήθηκε της προσπάθειάς του μπροστά σ' έναν τέτοιο κυκεώνα. Το τρόπαιο όμως του Α. Ζαούση θα πρέπει να είναι η ικανοποίηση ότι με το βιβλίο του *Οι δύο όχθες* προσφέρει ανεκτίμητη υπηρεσία στον ελληνικό λαό και κάνει τους παλιούς να θυμηθούν και ενδεχομένως να αναθεωρήσουν τις απόψεις τους και τους νέους να διδαχθούν από τα σφάλματα των πρώτων.

Η αλήθεια που αναμφισβήτητα πηγάζει από την ιστορική αυτή συγγραφή θα διαλύσει τους μύθους που έχουν παραπλανήσει τους Έλληνες, όπως το φως διαλύει τα φαντάσματα της νύκτας. Και η ευχή του συγγραφέα για μια συμφιλίωση βρίσκει απολύτως σύμφωνο τον προλογίζοντα, υπό την έννοια ότι η συμφιλίωση θα βρίσκεται στην αλήθεια αυτή. Έτσι μόνο θα αποβεί διαρκής και εθνικά ωφέλιμη.

Α. Γ. Σπανίδης

Ο τίτλος του βιβλίου

Ο ΤΙΤΛΟΣ ΑΥΤΟΣ ΣΥΜΒΟΛΙΖΕΙ, φυσικά, τις δύο παρατάξεις των Ελλήνων και τις διαφορετικές εκδοχές τους για τα γεγονότα. Ωστόσο, η έμπνευσή του γεννήθηκε από την αγάπη που τρέφω για τη γη των προγόνων μου, την Ήπειρο! Από τα ποτάμια της με τα κρυστάλλινα νερά και την άγρια, πανέμορφη φύση που στολίζει τις όχθες τους... Λίγοι γνωρίζουν ότι εκεί που σμίγουν οι αντάρτες της Κατάρρας, από τόν ορεινό όγκο του Ζυγού ξεκινούν σιγά σιγά, ρυάκια στην αρχή, και τα τρία μεγάλα ποτάμια της Ηπείρου: Αώος, Άραχθος, Αχελώος. Ο πρώτος πορεύεται προς την Αλβανία. Από τον Οκτώβριο του 1940 μέχρι τον Απρίλιο του '41, οι όχθες του βιάφτηκαν με το αίμα των ενωμένων Ελλήνων. Από τον Οκτώβριο του 1943 μέχρι τον Ιανουάριο του '44, οι όχθες των άλλων δυο ποταμών σχημάτισαν την οριοθετική γραμμή του μίσους ανάμεσα σ' Έλληνες: ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ. Πίσω τους και ανάμεσά τους, οι Γερμανοί... Ο κοινός εχθρός δεν ένωσε τους αντάρτες. Οι εθνικοί διχασμοί του Εικοσιένα, του Δεκαεπτά, του Τριανταπέντε ξαναφύτρωσαν στα στήθια των παλικαριών με διαφορετικές αιτίες και συνθήματα. Στις δύο όχθες χύθηκε αίμα, άφθονο, μόνο ελληνικό...

Λίγο καιρό αφότου μου ήρθε η έμπνευση του τίτλου, το *Βήμα της Κυριακής* στις 19.4.1981 δημοσίευσε το κείμενο της «Εκπομπής που δεν τόλμησε η ΕΡΤ», της κορυφαίας δημοσιογράφου Μαρίας Ρεζάν, με τίτλο «Αντίσταση – μία και αδιαίρετη». Αντλώντας από το πρωτόλειό μου, τον *Αντιήρωα*, ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο συμφιλίωσης με έναν πολιτικό μου αντίπαλο της Αντίστασης, η Ρεζάν μου έκανε την απροσδόκητη τιμή να μου αφιερώσει ένα μικρό κομμάτι του ρεπορτάζ. Το επιγράφει: «Οι δύο όχθες σμίγουνε!» Η σύμπτωση με τον τίτλο που είχα διαλέξει για το καινούργιο μου βιβλίο ήταν παραπάνω από συγκινητική...

Μερικά στοιχεία επεξηγηματικά για το βιβλίο

Η ΕΡΕΥΝΑ ΜΟΥ ΑΡΧΙΣΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1981 και ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1983. Το τελικό κείμενο με τις απαραίτητες συμπληρώσεις γράφτηκε από το 1984 μέχρι το 1986. Το βιβλίο χωρίζεται σε Α' και Β' Μέρος. Το πρώτο περιλαμβάνει τον πόλεμο 1940-1941 και το δεύτερο την Κατοχή, την Εθνική Αντίσταση και τα Δεκεμβριανά.

Η αφήγηση των γεγονότων, κατά κύριο λόγο των αμφιλεγόμενων, έχει χαρακτηριστικά ιστοριογραφικά. Η περιγραφή τους βασίζεται σε μια σύνθεση από πηγές που θεώρησα τις πιο κατάλληλες για κάθε κεφάλαιο. Η ιστοριογράφηση αυτή διολισθαίνει συχνά από την ιστορική ξηρότητα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι εκτρέπεται από την πραγματικότητα προς τον μύθο. Κάθε στοιχείο έχει ελεγχθεί αυστηρά.

Σε μία εκπομπή της «ΕΡΤ», ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος είχε πει ότι η ιστορική αντικειμενική αλήθεια υπάρχει μόνο έξω από το ιστορικό γίγνεσθαι. Και πως προέχει η ακρίβεια των γεγονότων και μετά ακολουθεί η κριτική. Και ο καθηγητής Νίκος Σβορώνος συμπλήρωσε με την παρατήρηση ότι στην Ιστορία, όταν απλώς περιγράφεις τα γεγονότα χωρίς διάθεση ερμηνείας, είναι σαν να θέλεις να εξασφαλίσεις ένα άλλοθι.

Στο βιβλίο αυτό προσπάθησα, χωρίς να έχω ούτε πόρρωθεν την κατάρτιση ενός ιστορικού, να πετύχω και τα δύο. Όπου απαιτήθηκε, παρέθεσα τις απόψεις και από τις δύο όχθες καθώς και τους προσωπικούς μου σχολιασμούς, όσο μπορούσα πιο αμερόληπτα. Η ανάλυση αυτή των γεγονότων εμφανίζεται με διαφορετικά στοιχεία, «πλάγια». Έτσι, όσοι από τους αναγνώστες, και πιθανόν να υπάρχουν αρκετοί, δεν ενδιαφέρονται για τις... εμβραθύνσεις, μπορούν να υπερπηδούν τα χωρία αυτά και να απολαμβάνουν, ελπίζω, μόνο την αφηγηματική πλευρά.

Και μερικά «τεχνικά» στοιχεία. Το βιβλίο δεν περιέχει πίνακα συντομογραφιών, διότι η φύση του υλικού για την υπό έρευνα περίοδο θα το καθιστούσε ατέλειωτο. Στην πρώτη αναφορά σε μία οργάνωση ή πολιτική ομάδα ή στρατιωτικό σχηματισμό θα υπάρχει σε παρένθεση η επεξήγηση των στοιχείων, π.χ. ΓΕΣ (Γενικό Επιτελείο Στρατού) ή ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) ή ΒΣΑ (Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή). Στη συνέχεια, θα εμφανίζονται κυρίως με τα αρχικά τους. Οι αριθμοί κοντά σ' ένα όνομα ή στο τέλος μιας παραγράφου αντιστοιχούν στις πηγές. Στο τέλος του βιβλίου και με τον τίτλο «ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ» βρίσκονται οι παραπομπές στις πηγές, στις οποίες μνημονεύονται κυρίως το

όνομα του συγγραφέα και η αντίστοιχη σελίδα ή σελίδες του βιβλίου του, εκτός αν υπάρχουν περισσότερα βιβλία ή δημοσιεύσεις, οπότε γίνεται ειδική μνεία. Κάθε κεφάλαιο έχει τη δική του αρίθμηση, τα δε υποκεφάλαια διακρίνονται από την αρίθμηση τους με λατινικά στοιχεία.

Στην τελική βιβλιογραφία, η οποία ανευρίσκεται στο τέλος του βιβλίου, υπάρχουν πλήρη στοιχεία για κάθε πηγή με κάποια αυθαίρετη ανάμιξη των ξένων συγγραφέων, βάσει της ελληνικής γραφής. Γενικότερα, τα ξένα ονόματα αναφέρονται με την ελληνική τους γραφή και στις περισσότερες περιπτώσεις έχει τεθεί σε παρένθεση η ξενική. Η τελική βιβλιογραφία περιλαμβάνει και μερικά βιβλία τα οποία χρησιμοποίησα μεν, αλλά δεν αντιστοιχούν σε αριθμητικές παραπομπές. Οι μεταφράσεις ξένων κειμένων, τις οποίες έκανα μόνος μου, είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου ελεύθερες και πιστεύω ότι αποδίδουν σωστά το πνεύμα των ξένων συγγραφέων.

Για όσους ασχολούνται ειδικά με την υπό έρευνα περίοδο, σημειώνω ότι ο πληρέστερος κατά τη γνώμη μου βιβλιογραφικός οδηγός είναι ο εκδοθείς αρχικά στα αγγλικά με επιμέλεια του Γιάννη Ιατρίδη και τίτλο: *Greece in the 1940s – A Bibliographic Companion*. Τις βιβλιογραφίες κατέγραψαν οι Hagen Fleischer και Steven Bowman και ο οδηγός κυκλοφόρησε το 1981 στην Αμερική από τη University Press of New England. Η πρωτοβουλία προήλθε από την εδρεύουσα στην Αμερική υποδειγματική Εταιρεία Νεοελληνικών Μελετών (MGSA: Modern Greek Studies Association), της οποίας μια από τις πιο δραστήριες προέδρους υπήρξε η καθηγήτρια της Ιστορίας Λιλή Μακράκη. Τόσο ο βιβλιογραφικός αυτός οδηγός όσο και ένα σημαντικό συμπόσιο για την Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950, μεταφράστηκαν στα ελληνικά και εκδόθηκαν από το «Θεμέλιο», το 1984.

Ευχαριστήρια

Η ΝΕΑΡΑ ΤΗΝ ΗΛΙΚΙΑ ΑΛΛΑ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΩΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΑ Εταιρία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας (Ε.Μ.Ε.ΙΣ.) παρέσχε στον συγγραφέα ουσιώδη, ηθική και υλική, υποστήριξη για την έκδοση του βιβλίου αυτού. Προς το Διοικητικό της Συμβούλιο και ιδιαίτερα προς τον πρόεδρό της ναύαρχο Αθανάσιο Σπανίδη, που τιμά το βιβλίο με τον πρόλόγό του, εκφράζονται οι βαθύτατες ευχαριστίες του συγγραφέα.

Άλλη μια φορά, όπως και στο πρώτο βιβλίο, τις *Αναμνήσεις ενός Αντιήρωα*, ο Εμμανουήλ (Λούλης) Κάσδαγλης πρόσφερε στον συγγραφέα όχι μόνο την αποφασιστική ενθάρρυνσή του αλλά και την τεράστια πείρα του στην κριτική ανάγνωση του κειμένου. Του οφείλω βαθιά ευγνωμοσύνη.

Η ανεύρεση βιβλιογραφικών πηγών δεν θα είχε καταστεί δυνατή χωρίς τη συγκινητική βοήθεια, σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής, της ανιψιάς του συγγραφέα Άννας Π. Κώτση, διακεκριμένου στελέχους του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.

Τέλος, οφείλω άπειρες ευχαριστίες στη γραμματέα μου Ρένα Κοντογιάννη όχι μόνο για την άψογη δακτυλογράφηση του χειρογράφου αλλά και για τον συνεχή και ανιδιοτελή μόχθο της στη συγκέντρωση στοιχείων.

Στις διάφορες φάσεις της συγγραφής, σημαντικός αριθμός προσώπων πρόσφερε στον συγγραφέα ανεκτίμητη βοήθεια με τη διάθεση βιβλίων, εν πολλοίς δυσεύρετων, καθώς και πολύτιμων ντοκουμέντων, τα οποία γενναιοφρόνως τού παραχωρήθηκαν προς μελέτη. Ζητώ εκ των προτέρων άφεση αμαρτιών, πάντως μη ηθελημένων, εάν κατά την ευχαριστήρια μνεία παραλείψω κάποιο όνομα.

Για το Α΄ Μέρος του βιβλίου, και κατά χρονολογική σειρά παροχής βιβλίων, οφείλω χάριτες στον αντιστράτηγο ε.α. Κ. Φέτση, η εκ μέρους του οποίου διάθεση στρατιωτικών συγγραμμάτων οριοθέτησε την εκκίνηση της έρευνας. Εν συνεχεία θερμότερες ευχαριστίες εκφράζω και στους στρατηγούς ε.α. Σ. Τζαννετή, Α. Ανδρικόπουλο και Γ. Περιφεράκη. Αξιόλογες πληροφορίες μού παρασχέθηκαν και από τον διακεκριμένο νομικό, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ανδρέα Γαζή, που υπηρέτησε στη διάρκεια του πολέμου στα Γιάννενα, και στον πολιτικό μηχανικό Δ. Λ., που εργάστηκε στην κατασκευή των επίγειων έργων του Ρούπελ.

Τέλος, για το Α΄ Μέρος, στοιχεία μου παρασχέθηκαν ευγενώς και από τον συγγραφέα-πολεμιστή του Αλβανικού, Νίκο Μαυροσκότη, γιο του αντιστράτη-

γου Γ. Μαυροσκότη, που είχε μετάσχει στη συγγραφή κριτικής μελέτης του πολέμου '40 -'41.

Για το Β' Μέρος του βιβλίου, η έκφραση ευχαριστιών ακολουθεί τη σειρά εμφανίσεως στο κείμενο των πηγών, ντοκουμέντων και συνεντεύξεων, τις οποίες μου παραχώρησαν ευγενώς τα πρόσωπα αυτά.

Γιώργος Βήχος, από τους πρωτοπόρους της Εθνικής Αντίστασης, σήμερα γενικός γραμματέας της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων. Κώστας Καζολέας, αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης, σήμερα γνωστός δικηγόρος. Παναγιώτης Ψαλιδάκης, ναύαρχος ε.α., στην Κατοχή μέλος της κατασκοπευτικής οργανώσεως ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ. Θέμης Μαρίνος, ο πασίγνωστος βετεράνος του Γοργοπόταμου και από τα πρώτα στελέχη της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής με ηρωική δράση στα βουνά. Γεώργιος Καϊμάρας, αντιστράτηγος ε.α., γενναίος πρωτοπόρος του 5/42 Συντάγματος του Ψαρρού. Τάκης Μιχαηλίδης, στέλεχος της αλησμόνητης αντιστασιακής οργανώσεως ΠΕΑΝ, ο οποίος είχε λάβει μέρος στην ανατίναξη της προδοτικής ΕΣΠΟ. Δημήτριος Δημητρίου (Νικηφόρος), βετεράνος και αυτός του Γοργοπόταμου και από τους πρώτους αντάρτες της Ρούμελης. Έρση Χατζημιχάλη, χήρα του αντιστασιακού Αλέκου Σεφεριάδη. Μιχαήλ Αβέρωφ, πολιτικός μηχανικός, μέλος μυστικής οργανώσεως πληροφοριών στην Κατοχή. Γεράσιμος Αποστολάτος, πρώην υπουργός, αντιπρόεδρος της Ε.Μ.Ε.ΙΣ. Σοφοκλής Τζαννετής, αντιστράτηγος ε.α. με πολεμικές δάφνες από την Αλβανία, το Ελ Αλαμείν και το Ρίμινι. Ιπποκράτης Δέδες, αντιναύαρχος ε.α., Επίτιμος Αρχηγός ΓΕΝ, Αλέξανδρος Παπαδόγγονας, βουλευτής, πρώην υπουργός. Ηλίας Αντωνόπουλος, πρέσβης ε.τ., για την παροχή βιβλιογραφίας κυρίως από τη Δανία, και Κ. Γ. Καλογερόπουλος, ταξίαρχος ε.α., για τα συμβάντα στην Πελοπόννησο.

Ο προλογίζων ναύαρχος Α. Σπανίδης παρέσχε την πολύτιμη βοήθειά του στην επαλήθευση των ολίγων στοιχείων του βιβλίου για το Πολεμικό Ναυτικό.

Ο κύκλος των ευχαριστιών κλείνει με τον τωρινό Επιτετραμμένο της Βρετανικής Πρεσβείας Christopher Hulse, ο οποίος είχε την καλοσύνη να προσκαλέσει τον συγγραφέα στην προβολή αξιολογών βρετανικών βιντεοταινιών της περιόδου 1940-1944, και τη νύφη του συγγραφέα Ελένη Ι. Ζαούση, για την εκ μέρους της διάθεση δυσέυρετων βιβλίων από τη βιβλιοθήκη του αποθανόντος πατρός της, του μεγάλου πατριώτη πρέσβη Αλέξη Κύρου.

Εσύ τώρα περιμένεις να σου τα πω. Αυτά που έγραφες ήταν αντικειμενικά. Θα πρέπει όμως να ξέρεις ότι στον τόπο μας όποιος προσπαθεί να είναι αντικειμενικός, βάλλεται απ' όλες τις πλευρές, όπως συμβαίνει και με μένα. Τα ίδια θα πάθεις και συ, να το ξέρεις...

[Σχόλιο του Κωνσταντίνου Καραμανλή προς τον τότε εκδότη της εφημερίδας *Το Βήμα της Κυριακής*, Χ. Κ. Μπουσμπουρέλη, για πολιτικό άρθρο του που δημοσιεύθηκε στις 22 Ιουλίου του 1984]

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1940-1941

*Οι τρεις εποποιίες:
Αλβανικό - Οχυρά - Κρήτη*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

*Τα προηγηθέντα
του Ελληνοϊταλικού Πολέμου*

I

Αύγουστος 1939.

Το πράσινο φως από την Κόκκινη Πλατεία!

ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑ ΤΩΝ ΒΑΥΑΡΙΚΩΝ ΑΛΠΕΩΝ υψώνεται ένα βουνό πάνω απ' τα δύο χιλιάδες μέτρα. Το βουνό λεγόταν και λέγεται Όμπερζαλτσμπεργκ. Κάποτε το είχαν βαφτίσει «το ιδιωτικό βουνό» του Χίτλερ. Στα πόδια του απλώνεται μια γραφική κοιλάδα. Η κοιλάδα του Μπέρχτεσγκαντεν. Λίγα χρόνια πριν ξεσπάσει ο μεγάλος πόλεμος, η περιοχή αυτή ανασκοποτήθηκε βάνουσα από ένα δαιμόνιο χέρι... Με την προσωπική εποπτεία του Μάρτιν Μπόρμαν, της γκρίζας σκιάς του Χίτλερ, μαγευτικά ελατόδασα ξεριζώθηκαν, ευλαβικά εκκλησιάκια γκρεμίστηκαν και καλλιεργημένες εκτάσεις ανθρώπων του μόχθου απαλλοτριώθηκαν... Και έτσι δημιουργήθηκε μια ιδιωτική, ορεινή διαμονή για τον Μεγάλο Αρχηγό. Η εξωτερική της περιμέτρος έφτανε τα δεκαπέντε χιλιόμετρα.

Ψηλά στο Όμπερζαλτσμπεργκ υπήρχε ένα απλό, ξύλινο σπιτάκι, ιδιοκτησία του Φύρερ. Κοντά σ' αυτό κτίστηκε μια πολυτελής βίλα για τις επίσημες ακροάσεις και γύρω από ένα παλιό «σαλέ» του Χίτλερ, άλλη μια κατοικία, το «Μπέργκχοφ», σχεδιασμένη από τον ίδιο τον ηγέτη των ναζί. Ολόκληρη η περιοχή γέμισε από πάσης φύσεως κτίρια, ξενώνες, στρατώνες για τη φρουρά και φυλάκια.

Τις πρώτες μέρες του Αυγούστου 1939, μια φάλαγγα από μαύρες λιμουζίνες διέσχισε την περιοχή αυτή. Παντού, σκόρπιοι άνδρες με πολιτικά και ένοπλα μέλη των Ες Ες, μέσα στις σκούρες στολές τους, απολιθώνονταν σε στάση προσοχής και απ' τα τακούνια τους μόλις ακουγόταν ένα δυνατό κλικ. Καλά καλά δεν προλάβαιναν να σηκώσουν το χέρι σε ναζιστικό χαιρετισμό... Περνούσε ο Φύρερ με την πολυμελή συνοδεία του. Ο δρόμος που οδηγούσε στην ορεινή κατοικία του, την «αετοφωλιά», όπως τη λέγαν οι δικοί του, με τις ατέλειωτες κορδέλες, είχε κοστίσει, αυτός μόνο, στο γερμανικό κράτος τριάντα εκατομμύρια μάρκα! Σε μια αποθέωση της γερμανικής τεχνολογικής τελειότητας, ο δρόμος τέλειωνε σε μια μαρμαρίνη πλατφόρμα. Και εκεί βρισκόταν μια μπρούντζινη είσοδος σ' έναν τεράστιο ανελκυστήρα. Τα τελευταία πενήντα μέτρα αναβάσεως προς την αετοφωλιά, ο Χίτλερ τα έκανε μέσα στον ανελκυστήρα...

Ο Χίτλερ μπήκε στον ανελκυστήρα. Δίπλα του στάθηκε ο Άλμπερτ Σπέερ.¹ Θυμάται ο ευνοούμενος αρχιτέκτονας και κατοπινός υπουργός των Εξοπλισμών:

«... Ξαφνικά ο Χίτλερ μίλησε σαν ν' απευθυνόταν στον εαυτό του. Είπε: "Ίσως να συμβεί σύντομα κάποιο γεγονός, πελώριας σημασίας... Ακόμα κι αν έπρεπε να στείλω τον ίδιο τον Γκέρινγκ. Αν χρειαζόταν θα πήγαινα ακόμα κι εγώ ο ίδιος... Σ' αυτό το χαρτί τα παίζω όλα για όλα". Κι ύστερα σιώπησε. Τρεις βδομάδες αργότερα, στις 21 Αυγούστου 1939, ο Χίτλερ δειπνούσε πάλι με τη συντροφιά του στο Όμπερζαλτσμπεργκ. Ξαφνικά, ένας ακόλουθος μπήκε στην τραπεζαρία και του έδωσε ένα τηλεγράφημα. Ο Χίτλερ το διάβασε αστραπιαία, για μια στιγμή το βλέμμα του έγινε απλανές και έπειτα στράφηκε κατακόκκινος προς τους συνδαιτημόνες του... Με το χέρι του χτύπησε το τραπέζι με τέτοια δύναμη που παραλίγο να πέσουν όλα τα γυαλιά. Με φωνή εξημμένη και βραχνή κραύγασε: "Τώρα τους κρατάω, τώρα τους κρατάω..." Τίποτε άλλο. Νεκρική σιγή επικράτησε γύρω απ' το τραπέζι. Όλοι κρατούσαν την αναπνοή τους... Κι ο Φύρερ έσκυψε στο πιάτο του και συνέχισε να τρώει σαν να μη συνέβη τίποτε...»

Μετά το δείπνο κάλεσε περιχαρής τους διαπορούντες καλεσμένους του και τους διάβασε το τηλεγράφημα. Ήταν απ' τον ίδιο τον Στάλιν! Ο ηγέτης της Σοβιετικής Ένωσης προσκαλούσε τον υπουργό των Εξωτερικών φον Ρίμπεντροπ να μεταβεί στη Μόσχα! Μέσα σε απόλυτη μυστικότητα και σε χρόνο ρεκόρ ένα Γερμανο-Σοβιετικό σύμφωνο μη επιθέσεως είχε ετοιμαστεί. Ήταν μια βόμβα για τους βραδυπορούντες Αγγλογάλλους που λίγες μέρες πριν είχαν στείλει στη Μόσχα μια άσημη αντιπροσωπεία για τον ίδιο περίπου σκοπό... Στις 23 Αυγούστου, ο Ρίμπεντροπ έφτανε αεροπορικώς στη σοβιετική πρωτεύουσα. Μέσα σε 25 ώρες όλα είχαν τελειώσει.

Στις 13.25 της επόμενης μέρας -24 Αυγούστου- το αεροπλάνο του Ρίμπεντροπ απογειώθηκε για το Βερολίνο. Η σπουδή του Γερμανού υπουργού των Εξωτερικών να διεκπεραιώσει μέσα σε 25 ώρες μια τέτοια βαρυσήμαντη αποστολή είχε μια μοναδική εξήγηση. Ο Χίτλερ του είχε εμπιστευτεί ότι στις 26 Αυγούστου 1939 θ' άρχιζε η εισβολή στην Πολωνία.

Ο αιφνιδιασμός που προκάλεσε στη Δύση η αναγγελία του Γερμανο-Σοβιετικού συμφώνου ήταν πλήρης. Στις 24 Αυγούστου το βράδυ, όταν ο υπουργός Προπαγάνδας του Ράιχ, ο διαβολικής ευφυΐας Γκαίμπελς, κάλεσε τους ξένους ανταποκριτές για να σχολιάσει το γεγονός, ο Χίτλερ στη Βαναρία αδημονούσε να πληροφορηθεί τις αντιδράσεις των Δυτικών. Την ώρα που μιλούσε ο Γκαίμπελς στους ξένους, χτυπούσαν οι καμπάνες των εκκλησιών, όχι του Κρεμλίνου, αλλά του Βερολίνου! Και τότε ένας Βρετανός δημοσιογράφος σχολίασε με θλίψη: «Χτυπάνε πένθιμα για τον θάνατο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας». Η παρατήρηση αυτή όταν μεταβιβάστηκε στον Χίτλερ προκάλεσε στον μανιακό ηγέτη μια απερίγραπτη ευφορία.²

Πέρα όμως από τον αιφνιδιασμό, η συμφιλίωση των δυο «αιώνιων αντιπάλων» στην κρίσιμη αυτή περίοδο προκάλεσε και προκαλεί και μέχρι σήμερα ατελείυτες αναλύσεις. Ποια ήταν τα κίνητρα που ώθησαν τους

δυο αυτούς διαμετρικά αντίθετους κόσμους να καταπνίξουν κάθε ιδεολογικό ενδοιασμό και να δώσουν τα χέρια; Αναμφισβήτητα ο Χίτλερ επιθυμούσε πάση θυσία να εξασφαλίσει το ανατολικό πλευρό του πριν εισβάλει στην Πολωνία. Και φαίνεται ότι είχε εξουσιοδοτήσει τον Ρίμπεντροπ να υπογράψει τη συμφωνία χωρίς διαταγμούς με τους όρους που είχαν συντάξει οι Σοβιετικοί. Η απόφαση όμως του Στάλιν είναι δυσεξήγητη. Διατυπώθηκε η άποψη ότι υπέγραψε διότι στρατιωτικά ήταν ακόμα απροετοίμαστος και ήθελε να κερδίσει χρόνο πιστεύοντας ότι ούτως ή άλλως κάποτε θα εδέχετο και αυτός την επίθεση του ιδεολογικού εχθρού του. Την εποχή εκείνη όμως, αν είχαν ευοδωθεί οι διαπραγματεύσεις του με τους Αγγλογάλλους, που έληξαν άδοξα λίγες μέρες πριν απ' το Σύμφωνο μη επιθέσεως, μπορούσε να σχηματίσει ένα πανίσχυρο μέτωπο με τους Δυτικούς και να προστατεύσει την Πολωνία. Αντ' αυτού προτίμησε να την πλευροκοπήσει αποκομίζοντας πάνω στον επιθανάτιο ρόγχο της τη δική του λεία.

Για πρώτη φορά το 1948, αποκαλύφθηκε ότι στο κείμενο του Γερμανο-Σοβιετικού συμφώνου που ήταν διατυπωμένο στα τυπικά αχνάρια των συμφωνιών μη επιθέσεως, προσαρτήθηκε ένα μυστικό πρωτόκολλο με 4 παραγράφους. Με τις τέσσερις αυτές παραγράφους διαμελιζόταν η Ανατολική Ευρώπη από τη Βαλτική μέχρι τη Ρουμανία, περιλαμβανομένης φυσικά και της άτυχης Πολωνίας.³ Γερμανία και Σοβιετική Ένωση προσαρτούσαν στην επικράτειά τους ό,τι επιθυμούσε η κάθε μια...

Ο ελεύθερος κόσμος δεν συγχώρεσε ποτέ τον Στάλιν για την κυνική συμφωνία του με τον Χίτλερ. Αλλά τα χέρια του Χίτλερ είχαν λυθεί...

Είχε πάρει το πράσινο φως από την Κόκκινη Πλατεία!

II

Σεπτέμβριος 1939.
Και η «Πολωνέζα» του Σοπέν ακούστηκε
για τελευταία φορά...

Γ ΚΡΑΟΥΝΤΕΝΤΣ, ΜΛΑΒΑ-ΚΟΡΤΣΕΛΕ, ΝΑΡΕΒ, Πολτούσκ, Λόμτσα, Καλου-στσί-Ζίντλκε, Ζαμπλόνκα, Λούμπλινιτς, Γκράμποβ... Άγνωστα, άπιαστα στη γλώσσα μας ονόματα πολωνικών χωριών. Στις 4.45 το πρωί της 1ης Σεπτεμβρίου 1939,* από τα σημεία αυτά ξεχύθηκαν στα εκτεθειμένα πλευρά της πολύπαθης Πολωνίας πενήντα πέντε γερμανικές μεραρχίες, που περιλάμβαναν ό,τι καλύτερο διέθετε τότε το Ράιχ σε μηχανοκίνητες και θωρακισμένες μονάδες.

Ο Πολωνός αρχιστράτηγος Ρυντς-Σμίγκλυ, ένας σκληρός στρατιώτης με κεφάλι γουλί, πυκνά μαύρα φρύδια και το στήθος φορτωμένο πάντα βαριά με πλήθος παράσημα, αιφνιδιάστηκε. Μόλις την προηγούμενη μέρα, ανήσυχος από τις συγκεντρώσεις γερμανικών στρατευμάτων και τα συνοριακά επεισόδια, είχε διατάξει γενική επιστράτευση. Έτσι, απέναντι στη λαίλαπα της γερμανικής πολεμικής μηχανής τα χαράματα της 1ης Σεπτεμβρίου μπόρεσε να παρατάξει μόνο 17 μεραρχίες πεζικού, 3 ταξιαρχίες πεζικού και 6 ταξιαρχίες ιππικού! 6 ταξιαρχίες ιππικού. Το ηρωικό ιππικό της Πολωνίας... Αυτό που τις πρώτες μέρες του άνισου αγώνα επετέθη όπως στον καιρό των ιπποτών, υπό τη σημαία του στρατηγού Μπορντόβσκι, εναντίον των αρμάτων μάχης της τελειότερης θωρακισμένης μονάδας του Χίτλερ! Του XIX Σώματος θωρακισμένων που διοικούσε τότε ένας στρατηγός με άγνωστο ακόμα όνομα, ο Γκουντέριαν! Στ' απομνημονεύματά του ο ίδιος θυμάται:⁴ «... Κατά τη διάρκεια της νυκτός (Σ.Σ.: της 1ης προς 2 Σεπτεμβρίου 1939) έγινε πολλές φορές αντιληπτή η νευρικότητα, η οποία συνήθως επικρατεί την πρώτην ημέρα του πολέμου. Ούτω, ολίγον μετά τα μεσάνυχτα, η 2α Μηχανοκίνητος Μεραρχία ανήγγειλεν ότι είναι αναγκασμένη να υποχωρήσει υπό την πίεσιν πολωνικού ιππικού. Κατ' αρχάς έμεινα άναυδος,

---

* Η μετάθεση της αρχικής ημερομηνίας εισβολής οφειλόταν σε πολλούς λόγους. Κυρίως όμως σ' ένα θυελλώδες διπλωματικό παρασκήνιο της τελευταίας στιγμής, μεταξύ Μ. Βρετανίας και Γερμανίας. Ο Χίτλερ ελπίζοντας ότι οι Άγγλοι δεν θα εμπλέκονταν τελικώς, καθυστέρησε την εισβολή για να τους μεταπείσει τότε με υποσχέσεις και τότε με κυνικές απειλές.

εν συνεχεία όμως συνήλθα και ρώτησα τον μέραρχον εάν είχε ποτέ του ακούσει ότι Πομερανοί* γρεναδιέροι είχαν υποχωρήσει προ του εχθρικού ιππικού ...». Και παρακάτω: «... Η πολωνική ταξιαρχία ιππικού Πομόρσκα, μη γνωρίζουσα τον τρόπον κατασκευής και την αποτελεσματικότητα των αρμάτων μας, είχαν επιτεθεί κατά μέτωπον και υποστεί τρομακτικές απώλειες ...».

Αλλ' αν στη γη άλογα κονταρομαχούσαν με τανκς, οι γκρίζοι ουρανοί της Πολωνίας σκίστηκαν από τους ήχους των σειρήνων... Ήταν οι σειρήνες με τις οποίες είχαν εφοδιαστεί τα πιο σύγχρονα αεροσκάφη της Λουφτβάφε. Τα στούκας. Δεν έφθανε ο τρομακτικός ορυμαγδός από την κάθετη εφόρμηση. Έπρεπε να συνοδεύεται και από τον ανατριχιαστικό ήχο της σειρήνας του αεροπλάνου. Τα πάντα είχαν προβλεφθεί, τα πάντα είχαν μελετηθεί για να συντριβεί ολοκληρωτικά η Πολωνία και στη συνέχεια όλη η Ευρώπη.

Την παραμονή της εισβολής, στις 5 το απόγευμα της 31.8.1939, ο στρατηγός Γκερντ φον Ρούνστεντ, που διοικούσε τη Νότια Ομάδα Στρατιών εισβολής, είχε λάβει ένα λακωνικό σήμα: «Υ-1.9.0445». Που σήμαινε ότι η εισβολή θ' άρχιζε στις 4.45 το πρωί της 1ης Σεπτεμβρίου. Το σήμα αυτό ουσιαστικά ενεργοποιούσε τις υπ' αριθμόν 1 «Οδηγίες για τη διεξαγωγή του πολέμου» με την υπογραφή του ίδιου του Χίτλερ, οδηγίες που στο εξής με άλλους αριθμούς και κωδικές ονομασίες θα σφράγιζαν την τύχη και άλλων θυμάτων. Το φοβερό αυτό ντοκουμέντο, συγκείμενο από 500 λέξεις και με ημερομηνία 31.8.39, είχε στηριχθεί σ' ένα σχέδιο εισβολής που είχε ήδη καταρτιστεί από τον στρατάρχη Μπράουχιτς τον Απρίλιο του '39, με την κωδική επωνυμία «Λευκή Περίπτωση» (Fall Weiss)⁵. Λίγες μέρες πριν, στις 22.8.39, ο Χίτλερ είχε καλέσει στο ορεινό του καταφύγιο του Όμπερζαλτσμπεργκ την ανώτατη ηγεσία των τριών Όπλων. Πέρα απ' τις καθαρώς στρατιωτικές λεπτομέρειες, οι στρατηγοί του έπρεπε να εμποτιστούν και με το πνεύμα του χιτλερικού τρόπου διεξαγωγής του πολέμου. Στόχος μας, τους είπε, δεν είναι η εξασφάλιση νέων συνόρων, αλλά η καταστροφή της Πολωνίας. Για την επίτευξη του στόχου δεν ενδιαφέρουν τα μέσα. Ο νικητής δεν εγκαλείται ποτέ για το αν τα κίνητρά του είναι άδικα ή δίκαια. Ο τρόπος διεξαγωγής του πολέμου πρέπει να είναι σκληρός και αμείλικτος. Θωρακιστείτε απέναντι σε οποιαδήποτε παρόρμηση προς οίκτον...⁶

Την Κυριακή, 3 Σεπτεμβρίου του 1939, στις 9 το πρωί, όταν πια οι γερμανικές στρατιές είχαν εισδύσει βαθιά στην Πολωνία, ένας άνδρας με αριστοκρατική εμφάνιση, φορώντας μαύρη ζακέτα, ριγέ παντελόνι και κρατώντας στο χέρι ένα κομψό μπαστούνι κι ένα καπέλο «αλά Ήντεν», πέρασε τη μεγαλοπρεπή είσοδο του γερμανικού υπουργείου Εξωτερικών, στην πασίγνωστη Βίλχελμστρασε του Βερολίνου. Ο άνδρας αυτός ήταν ο πρεσβευτής της Μ. Βρετανίας Νέβιλ Χέντερσον.

Σκοπός της επισκέψεως του Χέντερσον, ταυτόχρονα με τον Γάλλο συνάδελφό

* Γρεναδιέροι, καταγόμενοι από την Πομερανία, περιοχή της Γερμανίας.

του, ήταν η επίδοση ενός ιστορικού τελεσιγράφου. Διατυπωμένο στην εκλεπτυσμένη γλώσσα του Φόρειν Όφρις το κείμενο έδινε ωστόσο μιαν αποφασιστική απάντηση στη γερμανική πρόκληση. Υπενθύμιζε τη διακοίνωση που είχε επιδοθεί την 1η Σεπτεμβρίου, με την οποία προειδοποιούσε τη Γερμανία ότι η «... Κυβέρνησις της Αυτού Μεγαλειότητος του Ηνωμένου Βασιλείου θα εκπληρώσει άνευ δισταγμών τας υποχρεώσεις της έναντι της Πολωνίας ...». Και κατέληγε στο ίδιο στυλιζαρισμένο ύφος. Ότι αν μέχρι της 11ης πρωινής –βρετανική θερινή ώρα– της 3ης Σεπτεμβρίου δεν ανασταλεί η επίθεση, θα προκύψει εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ των δύο χωρών.⁷

Με το δίδυμο αυτό, χιτλερικού κυνισμού από τη μια μεριά και περιποιημένης φρασεολογίας από την άλλη, άναψε η μεγάλη πυρκαϊά του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου!

Επί 18 μέρες, ο ηρωικός πολωνικός στρατός εμάχητο υπέρ βωμών και εστιών, διασπώντας τους σιδερένιους κλοιούς των γερμανικών θωρακισμένων και αγωνιζόμενος μάταια ν' αγκιστρωθεί σε καινούργιες γραμμές άμυνας. Στις 17 Σεπτεμβρίου, όταν η χώρα έκειτο ημιθανής, η Σοβιετική Ένωση αποφάσισε να επέμβει για να δώσει τη χαρακτηρισική βολή στην Πολωνία... Την άλλη μέρα, η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της ερειπωμένης χώρας διέφυγε από τη Γαλικία στη γειτονική Ρουμανία.

Αλλά η Βαρσοβία κράτησε άλλες δέκα μέρες! Πολιορκημένη, βομβαρδισμένη, πυρπολημένη, χωρίς νερό, αντιστάθηκε μέχρι τις 28 Σεπτεμβρίου. Επικεφαλής των μυθικών υπερασπιστών της ήταν ένας Πολωνός στρατηγός που, κατά μία από τις πιο παράξενες συμπτώσεις της Ιστορίας, έφερε ένα όνομα που έμελλε αργότερα να γίνει θρύλος στην αντίθετη όχθη. Ήταν ο πρώην διοικητής της Στρατιάς «Λοντζ», ο Πολωνός στρατηγός Ρόμελ! Στις 13.15 της 28.9.39, η αποδεκατισμένη φρουρά της Βαρσοβίας παραδόθηκε άνευ όρων. Σε αναγνώριση του ηρωισμού της, ο πολιορκητής της, διοικητής της 8ης Στρατιάς στρατηγός Μπλάσκοβιτς, έδωσε εντολή οι μεν Πολωνοί αξιωματικοί της φρουράς να «περιέλθουν σε κατάσταση τιμητικής αιχμαλωσίας, διατηρούντες τα ξίφη των», οι δε υπαξιωματικοί και οπλίτες, μετά βραχεία αιχμαλωσία, να επαναπατριστούν στις εστίες τους.⁸

Μέχρι τις 2 Οκτωβρίου, ημέρα εισόδου των γερμανικών στρατευμάτων στην πολωνική πρωτεύουσα, από το ραδιόφωνο της Βαρσοβίας ακουγόταν αδιάκοπα μια συγκλονιστική μελωδία. Η «Πολωνέζα» του Σοπέν. Για τελευταία φορά...

III

Ο αντίκτυπος στην Ελλάδα. Στην Αθήνα, στους τόπους εξορίας και στην... Ακροναυπλία

ΤΗ ΝΥΚΤΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ 1 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1939 σ' ένα εξοχικό σπίτι της Κηφισιάς, στην οδό Κεφαλληνίας γωνία και Δαγκλή, ένα κοντόχοντρος, ηλικιωμένος άνδρας με χοντρά γυαλιά πιάνει την πένα και γράφει στο ημερολόγιό του: «1 Σεπτεμβρίου, Παρασκευή. Πόλεμος! Ιταλία ουδετέρα!» Την άλλη νύκτα καταγράφει: «2 Σεπτεμβρίου, Σάββατον. Ζωή ως συνήθως». Στις 3 Σεπτεμβρίου, ημέρα Κυριακή, παρεμβάλλεται μια εγγραφή που μόνο ένας Έλληνας μικροαστός μπορούσε να θεωρήσει αξιομνημόνευτη: «3 Σεπτεμβρίου, Κυριακή. Γάμος αδελφής Τ. Γερασίμου». Τη Δευτέρα φτάνουν τα νέα για την εμπλοκή των Αγγλογάλλων με τον Χίτλερ. Η καινούργια εγγραφή είναι και πάλι λακωνική και πάλι με δύο θαυμαστικά: «4 Σεπτεμβρίου, Δευτέρα. Πόλεμος! Ιταλία ουδετέρα!».⁹

Ο άνδρας που απογράφει τις πρώτες συγκλονιστικές μέρες του πολέμου είναι ο δικτάτορας Ιωάννης Μεταξάς! Η κατοικία του βρίσκεται στην Κηφισιά, αλλά το στρατηγείο του είναι στημένο στην καρδιά της Αθήνας, στο καλλιγράμμο κτίριο του υπουργείου Εξωτερικών, εκεί που βρίσκεται και σήμερα. Λίγο ψηλότερα, στην ίδια πλευρά της Βασιλίσσης Σοφίας, υψώνεται το όμορφο, νεοκλασικό κτίριο της Ιταλικής Πρεσβείας, το πάλαι ποτέ «Πτι Παλαί» του πρίγκιπα Νικολάου. Την ημέρα της γερμανικής εισβολής στην Πολωνία, ο Εμανουέλε Γκράτσι, πρεσβευτής της Ιταλίας στην Αθήνα, ετοιμάζεται να κατεβεί δύο τετράγωνα πιο κάτω, στο υπουργείο Εξωτερικών, για να συναντήσει τον Έλληνα μόνιμο υφυπουργό των Εξωτερικών, τον Νικόλαο Μαυρουδή. Ο Γκράτσι είναι ανήσυχος. Από τον Απρίλιο του 1939 η φασιστική Ιταλία έχει καταλάβει την Αλβανία και στα ελληνο-αλβανικά σύνορα είναι συγκεντρωμένος εκατέρωθεν στρατός με το δάκτυλο στη σκανδάλη... Ο Ιταλός πρεσβευτής έχει πιστέψει βαθιά, όπως τουλάχιστον υποστήριξε αργότερα, πως μπορεί να συμβάλει στη διατήρηση καλών σχέσεων μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας, αλλά οι κινήσεις του δυσκολεύονται από την έλλειψη ενημερώσεως, ακόμα και εμπιστοσύνης, που του δείχνουν τα φασιστικά κέντρα αποφάσεων στην Ιταλία. Ο Μαυρουδής, κοντός, μόνιμως σκυφτός, τόσο που να φαίνεται ακόμα πιο πολύ η φαλάκρα του, είχε

πάντα εντυπωσιάσει τον Λατίνο διπλωμάτη με την... ασχήμια του, που έφτανε τα όρια της δυσμορφίας. Πίσω όμως απ' αυτή την ασχήμια, ο Γκράτσι είχε μάθει να διακρίνει τον παλιό διπλωμάτη καριέρας που γνώριζε όλες τις πονηριές, τις απαραίτητες στη διπλωματία μιας μικρής δυνάμεως, πολύ περισσότερο από ό,τι απαιτούνται στη διπλωματία μιας μεγάλης.¹⁰

Την 1η Σεπτεμβρίου 1939, όταν οι δυο άνδρες συναντήθηκαν στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών, ο Μαυρουδής αφού εξέφρασε τη ζωνηρή του ανησυχία για τη ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων, επιβεβαίωσε στον Ιταλό με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο την απόφαση της ελληνικής κυβερνήσεως να διατηρήσει απόλυτη ουδετερότητα. Συγχρόνως επανέλαβε ότι η βρετανική κυβέρνηση δεν είχε απευθύνει στην Ελλάδα, υπό οποιαδήποτε μορφή, κανένα αίτημα για ενδεχόμενη συνεργασία.¹¹ Η τελευταία αυτή διευκρίνιση ήταν τρόπον τινά απαραίτητη, διότι μετά την κατάληψη της Αλβανίας από τους Ιταλούς, τον περασμένο Απρίλιο, οι κυβερνήσεις της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας είχαν παράσχει επίσημα εγγυήσεις προστασίας της Ελλάδας.

Τέσσερις μέρες αργότερα, ο Μεταξάς αποφάσισε να συναντήσει ο ίδιος τους εκπρόσωπους των ενδιαφερόμενων Μεγάλων Δυνάμεων. Την Τρίτη, 5 Σεπτεμβρίου, καλεί τον Πάλαιρετ, πρεσβευτή της Μ. Βρετανίας. Για τη συνάντηση αυτή ο Μεταξάς σημειώνει απλώς: «Υπόδειξις διά Ιταλίαν». Για την επόμενη μέρα καθορίζει συνάντηση με τον Γκράτσι.

Στο μεταξύ είχαν μεσολαβήσει ανακοινώσεις από τη Ρώμη, που προκάλεσαν σημαντική εκτόνωση των ανησυχιών στην Αθήνα. Η ιταλική κυβέρνηση είχε δηλώσει την ημέρα της γερμανικής εισβολής στην Πολωνία ότι θα ακολουθούσε στάση «μη εμπολέμου». Συγχρόνως, δόθηκαν στη δημοσιότητα λεπτομέρειες για τις αγωνιώδεις προσπάθειες του Μουσολίνι να σώσει την τελευταία στιγμή την παγκόσμια ειρήνη προτείνοντας, πριν ηχήσουν τα όπλα, μια πενταμερή διάσκεψη. Πίσω από την ειρηνευτική αυτή προσπάθεια του Ντούτσε κρύβονταν φυσικά και άλλα κίνητρα. Όπως το γεγονός ότι στρατιωτικά ήταν ακόμα ανέτοιμος για πολεμικές περιπέτειες, καθώς και ο φόβος ότι αν έμπαινε στη σύρραξη στο πλευρό της Γερμανίας, θα δεχόταν αυτός πρώτος τα αντίποινα των Αγγλογάλλων. Όπως και αν έχει το πράγμα, η στάση του Μουσολίνι τις κρίσιμες εκείνες μέρες του προσέδωσε κάποια αίγλη.

Έτσι, όταν ο Γκράτσι επισκέφθηκε τον Μεταξά, είχε το ύφος απεσταλμένου ενός ειρηνοποιού! Αλλά και ο Έλληνας ηγέτης δεν παρέλειψε να του τονίσει αμέσως πόσο εκτιμήθηκε η προσπάθεια του Ντούτσε για τη διάσωση της ειρήνης. Μετά τις εκατέρωθεν φιλοφρονήσεις, η συζήτηση μεταξύ των δύο ανδρών διολίσθησε αναπόφευκτα στο θέμα των στρατιωτικών συγκεντρώσεων στα ελληνο-αλβανικά σύνορα. Ήταν το κρίσιμο θέμα για τις σχέσεις των δύο χωρών. Ο Γκράτσι διαμαρτυρήθηκε διότι η Ελλάδα είχε συγκεντρώσει χωρίς αιτία 200.000 άνδρες υπό τα όπλα και ο Μεταξάς απάντησε ότι δεν είχε παρά 110.000 άνδρες σε όλη την επικράτεια. Πρότεινε να αποσύρει η Ιταλία ένα μέρος τουλάχιστον

από τις πέντε μεραρχίες της που είχαν συγκεντρωθεί στα αλβανικά σύνορα και, άλλο που δεν ήθελε, σε αντάλλαγμα να στείλει τους επιστρατευμένους Έλληνες στα σπίτια τους...

Επακολούθησαν ραγδαίες εξελίξεις από ιταλικής πλευράς που όχι μόνο άμβλυ-ναν τις ανησυχίες στην Αθήνα, αλλά δημιούργησαν και μια υπερβολική ευφορία στις σχέσεις Ελλάδας και Ιταλίας. Ο Γκράτσι κλήθηκε επείγοντως στη Ρώμη και στις 11 Σεπτεμβρίου έγινε δεκτός από τον ίδιο τον Μουσολίνι παρουσία του γαμπρού του, του περιβόητου υπουργού των Εξωτερικών κόμητα Τσιάνο. Εκεί στο μεγαλοπρεπές «Παλάτσο Βενέτσια», απ' το μπαλκόνι του οποίου ατένιζε τις προετοιμασμένες ανθρωποθάλασσες, ο μεγαλομανής δικτάτορας της Ιταλίας έβαλε τον πρεσβευτή του να πάρει... χαρτί και καλαμάρι και του υπαγόρευσε την τελική του θέση απέναντι στην Ελλάδα: «Οτι η Ιταλία είχε ήδη από την 1.9.1939 δηλώσει πως δεν θα αναλάμβανε πολεμικές πρωτοβουλίες και ότι η απόφαση αυτή είχε ειδική ισχύ απέναντι στην Ελλάδα. Αλλά και αν ακόμα εμπλεκόταν ως «Μεγάλη Δύναμη» στον γενικό πόλεμο, πάλι ειδικά η Ελλάδα δεν θα αποτελούσε στόχο επιχειρήσεων. Και τέλος, για να δείξει τα καλά του αισθήματα απέναντι στη χώρα μας, ο Ντούτσε διέταξε τα στρατεύματά του να αποσυρθούν κατά 20 χιλιόμετρα από την ελληνο-αλβανική μεθόριο. Και σε μια υπεροπτική κατακλείδα, πρόσθεσε προφορικά στον Γκράτσι ότι δεν ζητάει από τον Μεταξά να αποσύρει τα ελληνικά στρατεύματα...

Στις 15 Σεπτεμβρίου, ο Γκράτσι γύρισε στην Αθήνα, επισκέφθηκε αμέσως τον Μεταξά και όταν του ανακοίνωσε τα χαρμόσινα νέα, ο Έλληνας δικτάτορας πανευτυχής του είπε: «Αυτή είναι η ωραιότερη μέρα της πολιτικής μου ζωής και μια μέρα ευτυχής για την Ελλάδα...»¹²

Ήταν όμως πράγματι ο Μεταξάς πανευτυχής και ανακουφισμένος από τις ιταλικές διαβεβαιώσεις; Από δύο τηλεγραφήματα που έστειλε, στις 13 και 17 Σεπτεμβρίου, στον πρεσβευτή μας Πέτρο Μεταξά στη Ρώμη, μοιάζει ότι άσχετα από τις σχεδόν θεατρικές του ευχαριστίες για τις ειρηνικές διαθέσεις του Ντούτσε, οι ανησυχίες του δεν είχαν εκλείψει. Από την ημέρα που εξερράγη ο πόλεμος, ο Μεταξάς είχε αναπτύξει μια έντονη δραστηριότητα προς όλες τις κατευθύνσεις. Στις 7 Σεπτεμβρίου είχε καλέσει τον Γερμανό πρεσβευτή πρίγκιπα Βίκτορ Τσου Έρμπαχ-Σαίνμπεργκ (Victor Zu Erbach-Shonberg) και του είχε παραπονεθεί για τη φιλοβουλγαρική τους στάση. Στη σχετική εγγραφή του ημερολογίου του σημειώνει: «Συνομιλία με Έρμπαχ. Παράπονά μου διά την φιλοβουλγαρικήν στάσιν. Αφ' ετέρου αβρότητα. Αν νικήση;»¹³ Είναι προφανές ότι η τελευταία φράση έχει αποτυπωθεί υπό το κράτος της ραγδαίας γερμανικής προελάσεως στην Πολωνία. Από την άλλη πλευρά τηρεί άκρα επιφυλακτικότητα στο να προχωρήσει σε πιο ουσιαστική συμφωνία με τον Μουσολίνι.

Παράλληλα ο Έλληνας δικτάτορας ανησυχεί και για το εσωτερικό μέτωπο... Στις 5 Σεπτεμβρίου, δηλαδή δύο μόλις μέρες μετά την επέκταση του πολέμου και στο δυτικό στρατόπεδο, ο Μεταξάς αποφασίζει να σφίξει τα χαλινάρια τόσο

των πολιτικών του αντιπάλων όσο και των απλών Ελλήνων. Η εντολή είναι και πάλι λακωνική: «Οδηγία Μανιαδάκη δι' αυστηρότητα. Τσάτσος. Τσουδερός.* Ένας εξορία. Άλλος αυστηρά προειδοποιήσεις». Το αδυσώπητο πρόσωπο της δικτατορίας αναπηδά στα ενδιαμέσα της διπλωματικής δραστηριότητας... Την άλλη μέρα οι εφημερίδες δημοσιεύουν την ακόλουθη ανακοίνωση:

Συζητήσεις και σχόλια, εις τα καφενεία, τας οδούς, τραμ, λεωφορεία, σιδηροδρόμους και δημοσίους εν γένει χώρους περί των εμπολέμων, προκαλούσαι αντεγκλήσεις ή και δυσφορίαν μεταξύ ακροατών, απαγορεύονται απολύτως. Οι παραβάται συλλαμβανόμενοι θα παραπέμπονται αυθημερόν εις την Επιτροπήν Ασφαλείας.

Ο υφυπουργός της Δημοσίας Ασφαλείας
Κ. Μανιαδάκης

Η έκρηξη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου βρήκε τον ελληνικό λαό σε μια ιδιόμορφη ψυχολογική κατάσταση. Τρία και πλέον χρόνια είχαν συμπληρωθεί από την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Σχεδόν όλοι οι παλιοί –ή και νεο-κομματικοί– ηγέτες είχαν σταλεί σε τόπους εξορίας. Το ΚΚΕ είχε εξαρθρωθεί από τον Μανιαδάκη και η Ασφάλεια είχε διαβρώσει ακόμα και τα ανώτερα κλιμάκια του κόμματος. Τα ηγετικά στελέχη του είχαν φυλακιστεί σε διάφορα μέρη της Ελλάδας, ενώ πλήθος απλών μελών είχε εκτοπιστεί σε ξερονήσια.

Όστοςό θα ήταν ίσως υπερβολικό να υποστηρίξει κανείς ότι ο μέσος πολίτης ονειρευόταν μέρα νύχτα την ανατροπή του καθεστώτος. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού απέρριπτε με οργή ή σκωπτική διάθεση την προσπάθεια του καθεστώτος να μιμηθεί τα ξένα προς την ελληνική νοοτροπία πρότυπα του ναζισμού και του φασισμού. Και τις επακόλουθες φιέστες και εκδηλώσεις προσωπολατρίας προς τον δικτάτορα. Αλλά η αντίδραση ήταν περισσότερο παθητική. Εκτελέσεις βέβαια δεν είχαν γίνει, όμως μια προσαγωγή στα γραφεία της Ειδικής Ασφάλειας, ύστερα από κατάδοση, μπορούσε να σημάνει πόση ρετσινόλαδου, κάθισμα πάνω σε κολόνα πάγου κ.τ.τ.

Η ιδιόμορφη ψυχολογική κατάσταση, όταν εξερράγη ο πόλεμος στην Ευρώπη, οφειλόταν στην έλλειψη σαφούς επαφής μεταξύ καθεστώτος και λαού. Ο κόσμος δεν γνώριζε προς τα πού προσανατολίζεται η χώρα. Οι εξωτερικές ειδήσεις περνούσαν μεν πιο εύκολα από τη λογοκρισία, αλλά τα σχόλια απαγορεύθηκαν. Στις παλιές γενιές άρχισε να αναζωπυρώνεται σιγά σιγά η παλιά διαμάχη βενιζελικών-αγγλόφιλων και συ-

* Πρόκειται για τον καθηγητή Κωνσταντίνο Τσάτσο, τον τέως Πρόεδρο της μεταδικτατορικής Δημοκρατίας μας. Ο Τσουδερός είναι ο Εμμανουήλ Τσουδερός, αργότερα πρωθυπουργός της εξόριστης κυβερνήσεως.

ντηρητικών-γερμανόφιλων. Αλλά τώρα είχε προστεθεί ένας καινούργιος παράγοντας. Η φασιστική Ιταλία βρισκόταν προ των πυλών! Ο άμεσος κίνδυνος ήταν εκεί, στα σύνορά μας. Από την ώρα που κατέστη σαφές ότι οι εξελίξεις θα οδηγήσουν σε παγκόσμια σύρραξη, καθοριστική απέβη και η σχέση του βασιλιά Γεωργίου με τον Μεταξά. Οι Έλληνες γνώριζαν ότι ο βασιλιάς ήταν δεδηλωμένος αγγλόφιλος. Ο Μεταξάς είχε μεν το στίγμα της παλιάς γερμανοφιλίας, αλλά στις μυστικές του επαφές έδειχνε ότι είχε σαφώς προσανατολιστεί προς τις Αντικές Δημοκρατίες κι επιπλέον είχε αποδεχθεί τον Απρίλιο του 1939 τις αγγλογαλλικές εγγυήσεις. Και εκεί άρχιζε η σύγκυση του λαού. Πώς να καταλάβει μια πολιτική η οποία επίσημα επισείει την ομοιότητα του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου προς τον φασισμό, ανεπίσημα ή ακόμα κι επίσημα πλησιάζει τους Αγγλογάλλους και ταυτόχρονα απαγορεύει κάθε εκδήλωση που θα εξέθετε την «ουδετερότητα» της Ελλάδας. Αντίστοιχα, την ίδια εποχή, και το καθεστώς δεν ήταν σε θέση να γνωρίζει τις τάσεις μέσα στον λαό. Φανατικοί αντιδικτατορικοί, όπως ο μετέπειτα κορυφαίος αντιστασιακός, ο Κομνηνός Πυρομάγλου,¹⁴ γράφουν για την περίοδο εκείνη: «... Ένα στεγανό οριζόντιο φράγμα εχώριζε κράτος και καθεστώς από τη μεγάλη πλειονότητα του Ελληνικού Λαού, και, ακόμα βαθύτερα, η διάσταση πάνω στην αντίληψη της εθνικής και πολιτικής αναγκαιότητας ήταν, μεταξύ των δύο αυτών, πλήρης και επικίνδυνος». Η διαπίστωση αυτή είναι μάλλον υπερβολική. Το φράγμα υπήρχε αλλά όχι η διάσταση, διότι ούτε ο λαός μπορούσε να μαντέψει «πού το πάει ο Μεταξάς», αλλά ούτε και το καθεστώς τολμούσε μια ανοιχτή βολιδοσκόπηση της κοινής γνώμης. Έτσι, από την 1 Σεπτεμβρίου του '39, οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν, για πολλοστή φορά, ερήμην του ελληνικού λαού. Και άλλοι μεν είχαν εμπιστοσύνη στο δίδυμο βασιλιά-Μεταξά, άλλοι δεν το εμπιστεύονταν και πολλοί κοιμόντουσαν ήσυχοι υπό την απαλή σινδόνα της «ουδετερότητας»...

Οι αντιτιθέμενοι προς την 4η Αυγούστου δεν είχαν βέβαια πρόβλημα στο να συζητήσουν κατ' ιδίαν την έναρξη του Παγκόσμιου Πολέμου. Κατά μείζονα λόγο τα ηγετικά στοιχεία, που ούτως ή άλλως ήταν στους τόπους εξορίας ή στη φυλακή. Μάλιστα, δύο μήνες μετά την έκρηξη του ευρωπαϊκού πολέμου, στις αρχές Δεκεμβρίου του '39, μια θαρραλέα φωνή ακούστηκε από την Κάρυστο, όπου βρισκόταν εξόριστος ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος,¹⁵ φέρελις τότε νέος πολιτικός, ο οποίος προερχόταν μεν εκ συγγενείας από τη συντηρητική παράταξη, αλλά υποστήριζε, φανατικά, προοδευτικές και δημοκρατικές αντιλήψεις. Σ' ένα υπόμνημα που έστειλε απευθείας προς τον Μεταξά διατύπωσε τις ανησυχίες του για την «ουδετερότητα» της Ελλάδας. Και την αποδοκιμασία του για την προσπάθεια να αποτραπούν εκδηλώσεις υπέρ της Πολωνίας αλλά και της Φινλανδίας. Η τελευταία είχε υποστεί και αυτή, στις 30 Νοεμβρίου του '39,

εισβολή, αλλά από τη Σοβιετική Ένωση... Και με τον τρόπο αυτό ο Κανελλόπουλος ήθελε να δείξει την αντίθεσή του προς την επιθετική πολιτική όλων των ολοκληρωτικών καθεστώτων, οιοδήποτε χρώματος. Η αγνή και ανδρική ψυχή ολοκλήρου του ελληνικού λαού, έγραφε ο Κανελλόπουλος, έχει συγκλονιστεί από τους ηρωισμούς των Πολωνών και Φινλανδών, ενώ η κυβέρνηση περιορίζεται σε φιλοφρονήσεις προς τους Ιταλούς.

Σ' έναν άλλο τόπο εξορίας, στο νησί της Μήλου, ένας εκπρόσωπος της παλιάς δημοκρατικής φρουράς, ο συνταγματάρχης Στέφανος Σαράφης,¹⁶ κάνει και αυτός τις αναλύσεις του, φύσεως πολιτικοστρατιωτικής, κατ' ιδίαν όμως. Γιατί έπεσε η Πολωνία; Τι πρέπει να κάνουν οι Αγγλογάλλοι; Ακόμα και το Γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο το δικαιολογεί. Μήπως αυτό αποτελεί μια πρώιμη ένδειξη για την κατοπινή του μετάσταση στο αριστερό στρατόπεδο; Ο Σαράφης βρίσκεται δύο χρόνια εξόριστος στη Μήλο και έχει αναλωθεί σε προσπάθειες για την ανατροπή του καθεστώτος. Οι προσπάθειές του μένουν στα χαρτιά. Αλληλογραφεί κρυφά με τον αυτοεξόριστο στη Γαλλία στρατηγό Πλαστήρα, αλλά οι επιστολές του φτάνουν πρώτα στα χέρια του Μανιαδάκη! Οι παλιοί σύντροφοί του στον κόσμο των κινηματιών αδρανούν. Η μοναδική οργανωμένη απόπειρα εναντίον του καθεστώτος προήλθε από τον στρατηγό Μάντακα, που πήρε τα βουνά στην Κρήτη, τον Ιούλιο του '38. Και αυτή απέτυχε. Με την έκρηξη του Παγκόσμιου Πολέμου, ο Σαράφης γράφει ακόμα επιστολές και μέσω της Γαλλικής και Βρετανικής Πρεσβείας της Αθήνας ζητάει να υπηρετήσει στις συμμαχικές δυνάμεις, που ακόμα δεν έχουν ριζίσει ούτε έναν πυροβολισμό... Και αυτή του η προσπάθεια μένει στα χαρτιά.

Η πιο πολύπλοκη όμως ανάλυση των δραματικών γεγονότων γίνεται στην Ακροναυπλία! Εκεί βρίσκεται έγκλειστος ο σκληρός πυρήνας του ΚΚΕ... Ακροναυπλία, οι φυλακές στις οποίες στέλνονται οι «επικίνδυνοι» κομμουνιστές. Από τον Μάρτιο του 1938 έχει δημιουργηθεί μια νέα πτέρυγα, για τους «άκρως επικίνδυνους». Τριάντα κρατούμενοι, ανάμεσά τους ο εγκέφαλος, ο Γιάννης Ιωαννίδης, ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης, ο Λεωνίδας Στρίγγος, υπεύθυνος για τη Μακεδονία. Πιο πολύ και από την έκρηξη του πολέμου, τους απασχολεί η ασέλγεια πάνω στο ιδεολογικό τους πιστεύω. Το Γερμανοσοβιετικό Σύμφωνο... Οι συζητήσεις δίνουν και παίρνουν. Πώς γίναμε σύμμαχοι με τους ναζήδες; Αλλά ο Ιωαννίδης ψύχραιμος τους καθησυχάζει. Τους δίνει μια μοναδική σε απλότητα αν όχι αφέλεια εξήγηση: «... Το γερμανοσοβιετικό σύμφωνο δεν το είδαμε με κακό μάτι. Το είδαμε με το πραγματικό μάτι, έτσι που το νομίζαμε. Ότι ενώ οι Αγγλογάλλοι προσπαθούσαν να ριζούν τον Χίτλερ εναντίον της, η Σοβιετική Ένωση κατάφερε να τους προλάβει και να βάλει αυτούς να κάνουν πόλεμο μεταξύ τους. Έτσι η Σοβιετική Ένωση μένει ανέπαφη, ώστε αν γίνει τίποτε να είναι αυτή ρυθμιστής. Δηλαδή, τους έβαλε να τσακωθούν μεταξύ τους. Οπότε θα έχουμε πολύ καλύτερα αποτελέσματα αργότερα, όταν αυτοί αδυνατίσουν. Αυτό το νόημα δώσαμε εμείς στο σύμφωνο, έτσι καθαρά ...».

Η φυλακισμένη κομμουνιστική ηγεσία τελούσε ήδη σε σύγχυση. Ως προς το τι έπρεπε να κάνει εναντίον του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου. Διότι ενώ τον Φεβρουάριο του '39, η 5η παράνομη Ολομέλεια της ΚΕ (Κεντρική Επιτροπή) του ΚΚΕ είχε διακηρύξει ότι το κόμμα αγωνίζεται για την ανεξαρτησία και ακεραιότητα της χώρας, αλλά θεωρούσε ότι ο κυριότερος εχθρός αυτών είναι η δικτατορία, τον Ιούλιο έλαβε «διορθωτικό» μήνυμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Στο οποίο τούς εξηγούσε ότι η κυρία απειλή προέρχεται τώρα (Σ.Σ.: μετά την κατάκτηση της Αλβανίας από τον Μουσολίνι) από τον ιταλικό φασισμό. Και εφόσον και η κυβέρνηση Μεταξά παλεύει εναντίον του ιδίου κινδύνου, «... δεν υπάρχει λόγος να επιδιώκει πρώτα απ' όλα την ανατροπή της ...».¹⁷ Με άλλα λόγια το ΚΚΕ είχε πρόβλημα. Στην Ελλάδα να αφήσουν τον Μεταξά ήσυχο και στο εξωτερικό να αποδεχτούν τον Χίτλερ σαν σύμμαχο!